

SAKARYA İKTİSAT DERGİSİ

THE SAKARYA JOURNAL OF ECONOMICS

SAKARYA İKTİSAT DERGİSİ THE SAKARYA JOURNAL OF ECONOMICS

2020 2, ISSN 2147-0790

Sahibi(Owner)

Prof. Dr. Aziz Kutlar

Editör(Editor)

Prof. Dr. Ekrem Gül

Editör Yardımcıları

Prof.Dr. Şuayyip ÇALIŞ

Doç.Dr. Hayrettin ZENGİN

Y.Doç.Dr. Adnan DOĞRUYOL (Yazı İşleri Müdürü)

Yayın Kurulu (Editorial Board)

Prof. Dr. Mustafa Akal

Prof. Dr. M. Kemal Aydın

Prof. Dr. Fuat Sekmen

Doç. Dr. Ali Kabasakal

İletişim

Sakarya Üniversitesi İ.İ.B.F Esentepe Kampüsü (Contact)

54187 Serdivan / SAKARYA

Tel: +90 (264) 295 62 23

sakaryaiktisat@sakarya.edu.tr

Yılda dört kez yayınlanan Sakarya İktisat Dergisi hakemli bir dergidir.

Dergide yayınlanan yazı ve makaleler kaynak gösterilmek şartıyla iktibas edilebilir. Yazı ve makalelerin tüm sorumluluğu yazarına / yazarlarına aittir.

Dergimiz EBSCO İndeksi tarafından taranmaktadır.

Dergimiz ASI İndeksi tarafından taranmaktadır.

Dergimiz ASOS İndeksi tarafından taranmaktadır.

Dergimiz Akademik Dizin İndeksi tarafından taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr.Erinç Yeldan - Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr.Eser Karakaş - Bahçeşehir Üniversitesi
Prof. Dr. Engin Yıldırım - Anayasa Mahkemesi
Prof. Dr. Ömer Anayurt - Yüksek Öğretim Kurulu
Prof.Dr. Salih Şimşek -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Mehmet Duman -Artvin Çoruh Üniversitesi
Prof.Dr. Musa Eken -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Sami Güçlü -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Mehmet Barca -Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Çoşkun Çakır -İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof.Dr. Aziz Kutlar -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Salih Barışık -Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof.Dr. Mustafa Akal -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Ekrem Gül - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. M.Kemal Aydın -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Veysel Bilgiç -Güvenlik Akademisi
Prof.Dr. Halis Çetin -Cumhuriyet Üniversitesi
Prof.Dr. Recai Çoşkun -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Remzi Altunışık - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Mustafa Delican -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Fatih Doğanoğlu -Adıyaman Üniversitesi
Prof.Dr. Davut Dursun -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Ekrem Erdem -Erciyes Üniversitesi
Prof.Dr. B. Zafer Erdoğan -Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr. İbrahim Güngör -Akdeniz Üniversitesi
Prof.Dr. Tevfik Güran -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Alper.E Güvel -Çukurova Üniversitesi
Prof.Dr. Kemal İnat -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Ahmet İncekara - İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Ahmet Kala -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Mahmut Kartal -Bartın Üniversitesi
Prof.Dr. Cüneyt Koyuncu -Bilecik Üniversitesi
Prof.Dr. Mustafa Özer -Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr. Onur Özsoy -Ankara Üniversitesi
Prof.Dr. Selahattin Sarı -Beykent Üniversitesi
Prof.Dr. Ali Yılmaz - İnönü Üniversitesi
Prof.Dr. Recep Tarı -Kocaeli Üniversitesi
Prof.Dr. Ömer Torlak -Eskişehir Osmaniye Üniversitesi
Prof.Dr. Yusuf Tuna -İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof.Dr. Veysel Ulusoy -İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof.Dr. Hasan Vergil -Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
Prof.Dr. Kemal Yıldırım -Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr. Gültekin Yıldız -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Rasim Yılmaz -Namık Kemal Üniversitesi

Prof.Dr. Halil Kalabalık - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Adem Uğur - Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Ersan Bocutoğlu- Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof.Dr. Hamza Al - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Muzaffer Aydemir -Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof.Dr. Halil İbrahim Aydınlı - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Yüksel Birinci – Siirt Üniversitesi
Prof.Dr. Hamza Çeştepe -Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
Prof.Dr. Kazım Develioğlu -Akdeniz Üniversitesi
Prof.Dr. Burhanettin Duran -İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof.Dr. Cem Saatçioğlu -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Naci Tolga Saruç -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Fuat Sekmen -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Hasan Tutar -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Habib Yıldız -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Seyit Köse -Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof.Dr. Abdullah Yılmaz - Balıkesir Üniversitesi
Prof.Dr. Mustafa Çalışır -Sakarya Üniversitesi
Doç.Dr. Sezgin Açıkalin -Anadolu Üniversitesi
Doç.Dr. Fehim Bakırcı -Atatürk Üniversitesi
Doç.Dr. Tahsin Bakırtaş -Sakarya Üniversitesi
Doç.Dr. Mahmut Bilen -Sakarya Üniversitesi
Doç.Dr. Yaşar Bülbül -İstanbul Üniversitesi
Doç.Dr. Şuayyip Çalış -Sakarya Üniversitesi
Doç.Dr. Aykut Ekinci -Bilecik Üniversitesi
Doç.Dr. Bekir Gövdere -Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç.Dr. Tuncay Güloğlu - Yalova Üniversitesi
Doç.Dr. Temel Gürdal -Sakarya Üniversitesi
Doç.Dr. Gürkan Haşit -Bilecik Üniversitesi
Doç.Dr. İsa İpçioğlu -Bilecik Üniversitesi
Doç.Dr. Nagihan Oktayer -İstanbul Üniversitesi
Doç.Dr. Abdullah Keskin -Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç.Dr. Handan Yolsal -İstanbul Üniversitesi
Doç.Dr. İbrahim G. Yumuşak -İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

AZERBAIJAN'IN GENİŞ ANLAMDA PARA TALEBİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ: 1995-2018 DÖNEMİ

Dr. Öğr. Üyesi Fuad SALAMOV/Doç. Dr. Ahmet GÜLMEZ

88-102

MAKROEKONOMİK DEĞİŞKENLERİN BİST TURİZM ENDEKS GETİRİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN İNCELENMESİ

Doç. Dr. Selim YILDIRIM/Dr. Öğr. Üyesi Serdar ÖGEL/Omar ALHAJRABEE

103-121

KADIN YOKSULLUĞUYLA MÜCADELEDE MİKRO KREDİ: BİLECİK ÖRNEĞİ

Necati ÇİFTÇİ/Gürkan HAŞİT/Mustafa ARI/Sevgi GÖNÜLLÜOĞLU/Rıdvan KOCAMAN

122-141

DAĞITIM ADALETİNİN İŞ TATMİNİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TOPLU TAŞIMA ŞOFÖRLERİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

Serhat GÜMÜŞ/Ertuğrul Selçuk GÜLDÜLER

142-159

TÜRKİYE TARIM ÜRÜNLERİ BAKIMINDAN HALA KENDİ KENDİNE YETERLİ Mİ? DIŞ TİCARET VERİLERİ YOLUYLA BİR ANALİZ

Prof. Dr. Rahmi ÇETİN

160-173

AZERBAIJAN'IN GENİŞ ANLAMDA PARA TALEBİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ: 1995-2018 DÖNEMİ

Dr. Öğr. Üyesi Fuad SALAMOV

Muş Alparslan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü,
f.salamov@alparslan.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0002-2436-8948>

Doç. Dr. Ahmet GÜLMEZ

Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü,
agulmez@sakarya.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0003-2474-9385>

Özet

Bu çalışmada Azerbaycan'ın 1995-2018 yıllarını kapsayan dönemdeki para talebinin ekonomik analizine yer vermektedir. Denklemde ülkenin reel para büyüklüğü ile GSYİH'nin logaritmik değerleri, enflasyon ve faiz oranları yer almaktadır. Serilerin koentegrasyon analizi için koentegrasyon testine başvurulmuş, serilerin CI(1,1) olup olmadıkları tespit edilmiştir. Daha sonra koentegrasyon analizi için uygun VAR(2) modeli seçilerek hata düzeltim modeli tahmini yapılmıştır.

Yapılan analizde en az bir koentegre vektörün varlığı tespit edilmiştir. Elde edilen hata düzeltim denkleminde tüm değişken katsayılarının anlamlı olduğu, para talebinin gelirden daha az arttığı tespit edilmiştir. Özellikle teoriye uygun olarak para talebi ile GSYH arasında pozitif, para talebi ile faiz arasında negatif bir eğilimin olması teoriye uyum göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Vektör Otoregresif Model, Koentegrasyon, Azerbaycan Para Talebi, Granger Nedensellik Testi, Zayıf Dışsallık*

THE ECONOMETRIC ANALYSIS OF AZERBAIJAN'S DEMAND FOR MONEY IN A BROAD SENSE: PERIOD BETWEEN 1995 AND 2018

Abstract

In this study, it is included the economic analysis of Azerbaijan's demand for money comprising the years between 1995 and 2018. In the equation, the real money size of the country, the logarithmic values of GDP, and the inflation and interest rates are included. Cointegration test was applied for the cointegration analysis of the series and it was determined whether or not the series were CI (1,1). Then, suitable VAR (2) model was selected for co-integration analysis and error correction model was estimated.

At least one co-integrated vector was found in the analysis performed. In the error correction equation obtained, it was found that all coefficients of variables were significant and demand for money increased less than income. Especially, in accordance with theory, having a positive trend between demand for money and GDP and a negative trend between demand for money and interest complies with theory.

Key words; *Vector Autoregressive Model, Cointegration, Azerbaijan Money Demand, Granger Causality Test, Weak Exogeneity.*

1. Giriş

Azerbaycan ekonomisi 20. yüzyılda iki defa ekonomik geçiş dönemi yaşamıştır. Bunlardan ilki 1920-1937 yılları olmak üzere kapitalist ekonomiden sosyalist ekonomiye, ikincisi ise 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını ilan etikten sonra piyasa ekonomisine geçiş süreçleridir. Kapitalist ekonomik sistemden sosyalist ekonomik sisteme geçiş süreci totaliter diktatörlük ve merkezi planlama sistemine dayalı olarak kurulmuştur (Aras ve Süleymanov, 2010: 7). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması ile eskiden ortak pazar için üretim yapan işletmeler kaynak temininde sorunlar yaşadığı için üretimleri durdurmuş veya yeteri kadar üretim yapamamıştır. Ayrıca bağımsızlığın kazanılması ile birlikte Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına saldırması ve ülkede savaş durumunun olması ekonomik sorunların yanı sıra siyasi sorunların yaşanması piyasa ekonomisine geçiş sürecinin zorlu şartlar altında gerçekleşmesine neden olmuştur.

1992 - 1994 yıllarında enflasyon 4 haneli rakamlara yükselmiştir. Para politikasındaki sorunlar ve eksiklikler ekonomik gerilemeye neden olmuştur. Bankalar kredileri banka yöneticilerinin kişisel çıkarları doğrultusunda veriliyordu (Aras ve Süleymanov, 2010: 14). Tüm bu sorunlar üretimde hızlı bir düşüşe, fiyatların artmasına ve devlet bütçesinde giderek büyüyen açığın oluşmasına neden olmuştur.

1994 yılının Mayıs ayında Ermenistan ile Azerbaycan arasında bağlanmış ateşkes anlaşması ve aynı yılın Eylül ayında "Hazar denizinin Azerbaycan kısmında "Azer", "Çırac" sektöründe derinlikte bulunan petrolün ortak üretimi ve çıkarılan petrolün pay şeklinde dağıtılması" hakkında dünyanın 11 en büyük petrol şirketleri ile yapılmış anlaşma sonrası ülke ekonomisinde ilerleme kaydedildi (Aliyev, 1997: 20). 1995-2000 arasında bankacılık, özelleştirme, dış ticaretin serbestleşmesi ve diğer bazı çarpıcı değişiklikler yapılmaya çalışılmıştır. Ekonomide serbest piyasa koşulları yaratma çabaları ve fiyatları, dış ticareti ve döviz kurlarını serbestleştirmek için atılan adımlar ile enflasyon oranı çarpıcı bir şekilde gerilemeye başlamış ve bütçe açığı en aza indirilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bankası, 11 Şubat 1992 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bankası'nın Kurulması Hakkında" Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kararı ile kurulmuştur. Milli Banka, kredi sisteminin genel durumu ve para dolaşımı, hesap ve döviz kuru konularında devlet politikasını uygulayan, genel olarak bankacılık sisteminin işleyişini düzenleyen ve rezerv bankacılığı işlevlerini yerine getiren en yüksek emisyon ajansı olarak ilan edilmiştir. 1992'de Azerbaycan Cumhuriyeti milli para birimi - manat devriyeye sunuldu. 1 Ocak 1994'ten bu yana manat ülkedeki tek ödeme aracı olarak ilan edildi. 1995'te yapılan referandumla kabul edilen, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk Anayasa'sında Milli Banka banknotların dolaşım ve çekilme hakkına sahip kurum olarak tanımlanmıştır (ACMB(a)). Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın izlediği para politikası, öncelikle ulusal para biriminin ve düşük enflasyon oranının daha da istikrara kavuşturulmasına yöneliktir (İsmayılova, 2015: 6).

2015 yılında küresel ekonomideki belirsizlikler ve küresel finansal piyasalardaki istikrarsızlığın artması, bazı gelişmekte olan ve büyük ekonomilerde ekonomik büyümenin zayıflaması ve küresel risklerin artması Azerbaycan ekonomisine de etki etmiştir. Uzun vadeli bir niteliğe sahip olan dış ekonomik şokların güçlendiğini göz önüne alan Merkez Bankası, ödemeler dengesini dengelemek, ülkenin döviz

rezervlerini kritik düzeyde korumak ve ülke ekonomisinin rekabet gücünü sağlamak için dalgalı kur rejimine geçiş kararı aldı. Döviz piyasası ve manat üzerinde ciddi bir baskı göz önüne alınarak, 2015 yılının Şubat ayında manat devalüasyonu gerçekleştirildi. Döviz kurları ve manatın kuru, petrolün varil başına 50-55 ABD doları üzerinden ayarlanmaya başlandı. Cari yılın Mayıs-Temmuz döneminde, Merkez Bankası ayrıca belirli miktarda döviz alımları gerçekleştirmiştir (ACMB(b)). Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın yayımladığı 2019 yılı para politikasının temel izlenmesi üzerinden beyanında belirtildiği üzere, 2018 yılında dış koşullar ulusal ekonominin gelişmesi üzerinde etkili olmuştur. Şöyle ki, 2017'ye kıyasla dünya piyasalarındaki petrol fiyatlarının yükselmesi (% 35) ekonomik büyümeyi desteklemiş ve ödemeler dengesini sağlamıştır (ACMBc). 9 aylık cari hesap bakiyesinde 5,1 milyar. ABD doları veya GSYİH'nın % 15'i kadar fazlalık vardı ve bu durum sermaye ve finansal akış açığını tamamen kapatıyordu. Cari hesap bakiyesindeki fazla, esas olarak ticaret dengesindeki fazlalıktan (% 67 artış) kaynaklanmıştı.

Bu çalışmada Azerbaycan'ın 1995-2018 yıllarını kapsayan dönemdeki para talebinin ekonomik analizine yer vermektedir. Denklemde ülkenin reel para büyüklüğü ile GSYİH'nın logaritmik değerleri ile enflasyon ve faiz oranları yer almaktadır. Serilerin koentegrasyon analizi için koentegrasyon testine başvurulmuş ve serilerin CI(1,1) olup olmadıkları tespit edilmiştir. Seriler durağanlığı için ADF ve PP testleri kullanıldı. Her iki test bir arada kullanıldığında serilerden biri hariç değerlerinin I(1) oldukları belirlendi. Daha sonra koentegrasyon analizi için uygun VAR(2) modeli seçilerek hata düzeltim modeli tahmini yapılmıştır.

2. Literatür Taraması ve Azerbaycan'la ilgili Çalışmalar

Bahmani (2008) çalışmasında 1971 – 2004 yılı verileri kullanılarak, 14 Orta Doğu ülkesi için ayrı ayrılıkta para talebi istikrarını test etmiştir. Bütün ülkelerde eşbütünleşme onaylandıktan sonra, CUSUM ve CUSUMSQ testleri, neredeyse on dört ülkede para talebinin sabit olduğunu ortaya koymuştur.

Seferli (2010) yaptığı çalışmada 2003-2008 dönemi boyunca banka performansı ile makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. CAMELS performans ölçüm sistemi ile bankaların performans ölçümü sonucunda 2005' yılından 2008 yılına kadar bankaların performansının düştüğü tespit edilmiştir. Panel Veri Analizi ile yapılmış, bankaların performansı ile GSYİH gibi makro ekonomik faktörler ve enflasyon arasındaki ilişkinin ölçümü sonucunda ise, enflasyonun ve GSYİH'nın bankaların performansı ile negatif yönde ilintili olduğu tahmin edilmiştir.

Mammedov ve Yeman (2010) çalışmalarında banka sektörünün pratik, teorik ve çağdış yönleri üzerinde durularak Azerbaycan bankacılık sisteminin çağdaşlaşmasında yaşanan güncel problemlere değinilmiş, çözüm önerileri sunulmuştur.

Bağırzade (2010) çalışmasında Tanzi yöntemi kullanarak, Azerbaycan kayıt dışı ekonomisinin tahminini 3 farklı modifikasyonda regresyon modeli oluşturularak gerçekleştirmiş, en tutarlı modelin aşağıdaki olduğu kanısına varmıştır.

$$\text{LogM0} = -4,13 + 1,14 \text{LogGDP} + 0,26 \text{LogCPI} - 1,61 \text{LogExcR} + 0,65 \text{LogTB}$$

t	(-3,6)	(14,56)	(1,80)	(-2,73)	(1,64)	$R^2 = 0,98$
---	--------	---------	--------	---------	--------	--------------

Denklemde, M0 nakit para hacmini; GDP GSYİH'nı; CPI TÜFE'ni; ExcR döviz kurunu, TB vergi yükünü göstermektedir. Yapılan çalışmalar sonucunda Azerbaycan

kayıt dışı ekonomisinin 2007 yılı resmi GSYİH'nın %44'e denk geldiği ortaya çıkarılmıştır.

Korhonen ve Mehrotra (2010) çalışmalarında, 1998 Ağustos krizinden sonraki devir olan Ocak 1999 - Aralık 2006 verileri aylık olarak kullanılarak Rusya'da enflasyonun para para talep üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. 1998 krizinden sonra Rusya için istikrarlı bir para talep ilişkisi bulunmuştur. Daha yüksek gelirin, reel ruble bakiyelerine olan talebi arttırdığı ve paranın gelir esnekliğinin Rusya ekonomisinde yeniden yapılanmayı yansıtan birimlerden daha büyük olduğu tahmin edilmiştir.

Enflasyonun dengeye yönelik düzenlemeyi etkilediği gözlemlenirken, geniş para şoklarının daha yüksek enflasyona yol açtığı görülmüştür. Ayrıca, döviz kuru dalgalanmalarının Rus para talebini önemli ölçüde etkilediğini tespit edilirken, bu etkinin Rus ekonomisinin dedolarizasyonuna rağmen devam edebileceği ileri sürülmüştür.

Hasanov ve Hasanli (2011) yaptıkları çalışmada, 2004-2008 yıllarını kapsayan Azerbaycan ekonomisinin ekonomik gelişiminin üçüncü aşamasında dinamik modelleme çalışması kullanılarak Para Piyasası Yaklaşımı çerçevesinde enflasyon sürecinin açıklanıp açıklanamayacağını incelemiş, bu yaklaşımın Azerbaycan enflasyonunu açıklamada uygun olmadığı sonucuna varmış, Azerbaycan enflasyonu için diğer alternatif açıklamaların gelecekte uygulanmasını öngörmüştür.

Foresti ve Napolitano (2013) G7 artı Avustralya ve İsviçre olmak üzere 9 gelişmiş OECD ülkesinin uzun vadeli para talebini araştırdığı çalışmada, ülkelerin 1982 – 2008 döneminin üç aylık verileri ile yapılmış tahminler için DOLS paneline ve sırasıyla Mark ve Sul'un ve Pedroni'nin sunduğu grup ortalama panel DOLS değerleri kullanılmıştır. İki para talebi işlevini modellemek için alternatif ölçek değişkenleri olarak gelir ve servet kullanılmış, para talebinin belirlenmesinde toplam servetin pozitif yönde etkisinin olduğu sonucuna varılmış, Ayrıca, bir parametre kararlılığı analizi ile servet dahil olmak üzere tahmini para talebinin daha istikrarlı olduğu görülmüştür.

Bahmani - Oskooee, Halicioğlu ve Bahmani (2017) yaptıkları çalışmada döviz kuru değişikliklerinin Türkiye'deki para talebini simetrik olarak etkilediği varsayımlarını doğrusal olmayan ARDL yaklaşımı kullanarak sorgulamıştır. Çalışma sonucunda döviz kurundaki değişikliklerin M1 para talebi üzerinde kısa vadeli ve uzun vadeli asimetric etkilerinin olduğunu tespit etmiştir. Türkiye'nin 1987I–2014IV dönemi verileri üçer aylık olarak kullanılmıştır.

Benzer bir çalışma Kutlar ve Bakırcı (2007) çalışmasında Türkiye'nin para politikalarına yönelik önemli reformların gerçekleştiği 1987(I) ile enflasyonu yenmek için ciddi tedbirlerin alındığı 1999(IV) tarihleri arasındaki dar anlamda (M1) para talebini ele alarak, reel para talebinin gelir, para ve hazine bonusu getirisi ve enflasyonla ilişkisini incelemiştir. Çalışma sonucunda, hata düzeltme denklemlerinde para talebinin gelir elastikiyeti birden küçük ve ikinci denklemde bire eşit olmuştur, Bu durum muamele güdüsü ile para talebinin gelirden daha az arttığı anlamını taşımaktadır. Sınırlandırılmış ve sınırlandırılmamış modeller arasında para talebi denklemi açısından fazla bir farklılık bulunmamıştır. Serilerin şoklara karşı davranışının sifira yönelmeleri modelin istikrarlı olduğunu göstermiştir.

Ağazade (2018) çalışmasında Azerbaycan'da 2006 Q1 – 2016 Q4 dönemine ait üçer aylık veri kullanılarak ARDL Modeli dâhilinde para talebi ve para talebinin belirleyicileri arasındaki ilişki ve para talebi fonksiyonunun istikrarlılığı incelenmiştir. Modelin istikrarlılığı Cusum ve CusumQ testleri aracılığıyla

araştırılmıştır. Modelde gelir düzeyi (LY), faiz oranı (I) ve döviz kuru (LE) reel talebinin (LM) logaritmik düzeyde belirleyicileri olarak model oluşturulmuştur. ARDL Modellerine Ait Uzun Dönem Katsayıları aşağıdaki gibi tahmin edilmiştir.

$$LM_t = -16,8459 + 1,5862 LY_t - 0,0808 I_t - 1,1991 LE_t$$

t (-1,86) (4,01) (-8,63) (-9,11)

Çalışmada para talebi göstergesi olarak M2 para arzının TÜFE'ye göre reel dönüşümü yapılmış değerleri kullanılmıştır. Sınır testi bulguları para talebi ve açıklayıcı değişkenler arasında koentegrasyon ilişkisini desteklemektedir. Cusum ve CusumQ testleri ise ARDL modeli dâhilinde tahmin edilen para talebi fonksiyonu katsayılarının istikrarlı olduğu yönünde sonuçlar sunmuştur.

3. Çalışmanın Çerçevesi

Çalışmada reel para talebinin üretim, para ve para dışı (devlet tahvili ve hazine bonusu) faiz gelirleri ve enflasyon ile uzun dönem ilişkisi ele alınacaktır. Çalışma kapsamında kullanılan veriler 1995-2018 yılı dönemleri için yıllık olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Bankasının ve İstatistik kurumunun internet sitelerinden ve kaynaklarından temin edilmiştir. Çalışma kapsamında oluşturulmuş para talebi denkleminde kullanılan değişkenler aşağıdaki şekildedir.

LNM: (m-p)t = lnM3, Manat cinsinde yıllık para hacmi

GDP: y =lnGDP, Reel GSYH

FAİZ: r faiz oranı.

DP: dp =ln(CIP), Enflasyon (tüketici fiyatları endeksi'ne göre)

Bunun için koentegrasyon (eş-bütünleme) testi ile serilerin önce entegre seriler, I(1), ve bu serilerin birlikte koentere olup olmadıkları CI(1,1) yani, bütün serilerin birinci merteye diferansiyeli alındığında durağan olup olmadığına bakılacaktır. Serileri durağan olup olmadığını belirlemek için Augmented Dickey-Fuller testi ve Phillips-Perron testine başvurulacaktır. Daha sonra seriler arasındaki uzun dönem ilişkisini bulmak için koentegrasyon analizi yapılarak koentegre vektörler belirlenecektir. Koentegrasyon analizinden önce kullanılacak VAR(2) modeli seçilmiştir. Model seçimi için aşağıdaki gecikme kriterlerine başvurulmaktadır. Tablo 1`den görüleceği gibi, SC (Schwarz information criterion) bilgi kriteri esas alınarak en uygun gecikme tercihi yapılmıştır. Bu model için iki gecikmenin en uygun tercih olduğu görülmektedir.

Uzun dönem lineer ilişki hata düzeltme modeli (equilibrium-correction model) ortaya konulmaya çalışılacak. Buna ilaveten değişkenler arasında verilen gecikme düzeyinde en son değişkenlerin zaman içerisinde birbirini etkileyen analizlere yer verilerek gerekli sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır. Koentegrasyon analizinde Johansen (1988) ve Johansen ve Juselius (1990), Johansen (1995) yöntemi kullanılacaktır.

Tablo 1: Gecikme Seçme Kriteri

VAR Lag Order Selection Criteria

Endogenous variables: LNM LNGDP FAİZ DP

Exogenous variables: C

Sample: 1995 - 2018

Included observations: 20

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-123.3802	NA	4.002203	12.73802	12.93717	12.77689
1	-64.38822	88.48797*	0.056734	8.438822	9.434554*	8.633199
2	-49.89878	15.93838	0.083407	8.589878	10.38220	8.939757
3	-22.31144	19.31113	0.054043*	7.431144*	10.02005	7.936526*

* indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)

FPE: Final prediction error

AIC: Akaike information criterion

SC: Schwarz information criterion

HQ: Hannan-Quinn information criterion

4. Ekonomik Teori

Para talebi ile ilgili yapılan deneysel çalışmalarda bir birine benzer denklemler kullanılmaktadır. Geniş anlamda para talebi gelirin, para ve para dışı varlıkların getirisi ve enflasyonun fonksiyonudur. Bir başka ifade ile reel para talebi fonksiyonu $M/P=f(y, p, R)$ şeklinde ifade edilebilir. Burada M/P reel para miktarı, y reel gelir, p fiyat seviyesi ve R ise faiz oranları vektörünü göstermektedir. Yapılan ampirik çalışmalarda örneğin Ericsson (1998) ve Ericsson ve Sharma (1998) para talebi denklemini

$$(m^d-p)=\gamma_0+\gamma_1i+\gamma_2R^{out}+\gamma_3R^{own}+\gamma_4\Delta p^* \quad (1)$$

şeklinde gösterirken. Lütkepohl ve Wolters'un (1998) ortaya koyduğu para talebi denklemi,

$$(m-p)_t=\beta_1y_t+\beta_2\Delta p_t+\beta_3(R-r)_t+v \quad (2)$$

şeklinde dir. Denklemlerde (m-p) reel para talebini, R^{own} ve r paranın getirisini, R^{out} ve R para dışı alternatif tasarruf araçlarının getirisini ve y reel geliri, v şok değişkeni ve Δp ise enflasyon değerini göstermektedir. Doornik, Hendry ve Nielsen(1998) Büyük Britanya'nın M1 para talebi ile ilgili yapılan koentegrasyon modellerin tespiti çalışmasında benzer bir denklem kullanmışlardır. Johansen ve Juselius(1990)'un para talebi denklemi benzer şekildedir. Clements ve Hendry (1998:216,306) çalışmasında yer alan iki para talebi denklemi tahmin yöntemi farklı olsa bile yukarıdaki denklemlerden pek farkı bulunmamaktadır. Diğer birçok çalışmada benzer denklemlerin kullanıldığı görülmektedir. Kutlar ve Bakırcı (2007) Türkiye için yaptığı çalışmasında para talebi denklemini

$$(m-p)_t=\beta_1y_t+\beta_2(r^b-r^m)_t+\beta_3\Delta p_t+v \quad (3)$$

şeklinde ifade etmiştir. Burada M1 dar anlamda nominal para miktarını, y, 1987 baz fiyatlarına göre hesaplanmış reel geliri, r^m ve r^b mevduat ve mevduat dışı altı aylık faiz oranlarını, p tüketici fiyatları endeksini ve Δp ise üç aylık enflasyon oranını göstermektedir.

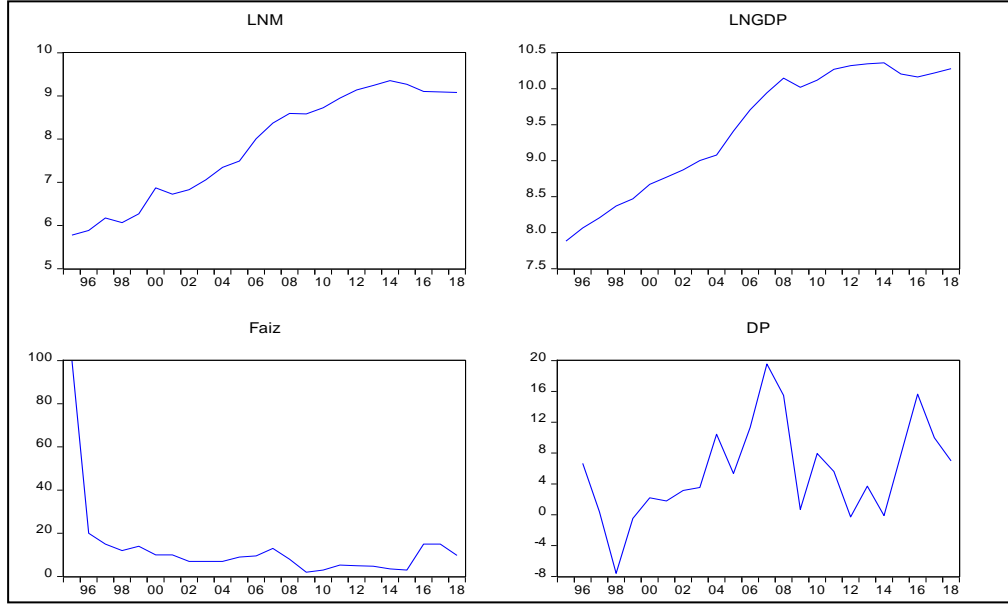
Bu çalışmada Azerbaycan'ın 1995-2018 yıllarını kapsayan yıllık ekonomik verileri kullanılmaktadır. Para talebi denklemi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

* Ericsson ve Sharma (1998) denkleminde RR^n repo geliri değişkeni denkleme ilave edilmiştir.

$$\ln(m-p)_t = \beta_0 + \beta_1 \ln gdp_t + \beta_2 r_t + \beta_3 dp_t \quad (4)$$

Denklemden $\ln(m-p)_t$ reel para talebinin, gdp_t ise reel gelirin logaritmasını, r faiz oranını ve dp_t yıllık enflasyon oranını ifade etmektedir. Verilerin tamamı Azerbaycan İstatistik kurumundan temin edilmiştir. VAR modelinde kullanılan bütün değişkenler mevsimsel olarak ayarlanmamıştır. Aşağıdaki Şekil 1`de bütün değişkenlerin doğal logaritma değerleri gösterilmektedir.

Şekil 1: Değişkenlerin Doğal Logaritma Çizimleri

4.1. Hata Düzeltme Modeli ve Koentegrasyon Analizi

Koentegrasyon analizinde Johansen (1988,1995:70) ve Johansen ve Juselius'un(1990) geliştirdikleri yöntem kullanılmaktadır. Durağan olmayan para talebi değişkenleri $I(1)$ olduğu ADF ve PP testinde görülmektedir. Seriler çoklu denklem sistemi kullanılarak $I(0)$ 'a dönüştürülebilir. Bir lineer doğrusal model için k gecikmeye sahip n sayıda durağan olmayan X_t değişkeni, D_t deterministik değişken ile durağan hale dönüştürülen VAR modeli aşağıdaki şekilde ifade edilebilir;

$$\Delta X_t = \Pi X_{t-1} + \sum_{i=1}^{k-1} \Gamma_i \Delta X_{t-i} + \Phi D_t + \varepsilon_t \quad (5)$$

Deterministik değişkeni sabit, bir lineer ifade, mevsimsel yapay değişken, ilave yapay değişkenler ve diğer tahmini (stokastik) olmayan regressorlar içerebilir. $n \times n$ boyutlu ε_t şok değişkeni $iidN_p(0, \Omega)$ şeklindedir. $H(r)$, α ve β $n \times r$ boyutlu matris olmak üzere $\Pi = \alpha\beta'$ indirgenmiş rank (reduced rank) şartı altında VAR modelinin bir alt modeli aşağıdaki şekilde ifade edilir;

$$\Delta X_t = \alpha\beta' X_{t-1} + \sum_{i=1}^{k-1} \Gamma_i \Delta X_{t-i} + \Phi D_t + \varepsilon_t \quad (6)$$

Elde edilen bu model indirgenmiş kalıp (reduced form) hata düzeltme (error-correction) model olarak bilinir. Bu son denklemde Π matrisinin rankı bağımsız koentegre vektörlerin sayısına eşittir.

Farklı koentegre edici vektörlerin sayısı Π matrisinin öz-değerlerinin (eigenvalues) sınanması ile elde edilebilir. Matrisin rankı sıfırdan farklı karakteristik köklerin sayısına eşittir. Eş-anlı denklemler için Maksimum Olabilirlik (Maximum Likelihood estimator) yöntemi kullanılarak λ öz-değerleri değerleri

$$|\lambda S_{11} - S_{10} S^{-1}_{00} S_{01}| = 0 \quad (7)$$

şeklinde çözülerek Π matrisinin n öz değerin r en büyük öz-değerler (eigenvalues) $1 > \lambda_1 > \lambda_2 > \dots > \lambda_r > \dots > \lambda_n > 0$ şeklinde sıralanabilir Johansen (1995:93), Hendry (1995:415-416). Şayet X_t deki değişkenler koentegre olmamışlarsa Π matrisinin rankı sıfıra eşit olacak ve bütün öz-değerler sıfır olacaktır. $\ln(1)$ değeri sıfır olduğundan, $\ln(1 - \lambda_i)$ değeri de doğrudan sıfıra eşit olacaktır. Öz-değerlerin sayısını test etmek için aşağıdaki yöntem kullanılır;

$$\lambda_{trace}(r) = -T \sum_{i=r+1}^n \ln(1 - \hat{\lambda}_i) \quad (8)$$

$$\lambda_{max}(r, r+1) = -T \ln(1 - \hat{\lambda}_{r+1}) \quad (9)$$

denklemlerde λ_i tahmin edilen öz-değerleri ifade etmektedir. T ise kullanılabilir gözlem sayısıdır. r 'nin değeri bilindiğinde sınama bu iki denklemin alacağı değerler arasında yapılır (Hendry, 1995:416 ve Enders, 1995:391).

Para talebi vektörü $(1, (m-p)_t, y_t, (r^b - r^m)_t, dp_t)'$ şeklinde ifade edilebilir. ECM modelinde ayrı bir eğimin olması serilerin farklı ortalamaya sahip olduğunu gösterir.

4.2. Koentegrasyon, Birim Kök, Granger-Nedensel ve Hatalı-spesifikasyon Testleri

Engle – Granger (1987) yöntemine göre iki değişkenin - y_t ve x_t – olduğunu bu değişkenlerin birinci mertebeye koentegre $C(1,1)$ olup olmadığını göstermek için bir test önerilmektedir. Burada $I(1)$ şeklindeki iki değişkenin $CI(1,1)$ mertebesinde koentegre olup olmadığı test edilmektedir. Değişkenler kendi mertebeleri için ön teste tabi tutulur. Koentegrasyon değişkenlerin aynı mertebeye koentegre olmaları zorunludur. Daha önceki kısımda anlatıldığı gibi birim kök testlerine başvurulur. Şayet değişkenler farklı mertebeye bütünselleşmişlerse koentegrasyon uygulanmaz. Şayet seriler $I(1)$ ise, uzun dönem tahminine gidilir.

5. Ampirik Değerlendirmeler

5.1. Durağanlık Testi (Stationarity)

Serilerin durağan olup olmadığını belirlemek için Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips - Perron (PP) birim kök (unit root) testine başvuruldu. Her iki testin sonuçları birlikte ele alındığında biri (faiz, r) her düzeyde durağan olmak üzere diğer serilerin $I(1)$ olduğu görülür. k . gecikme değerini göstermek üzere, normal ve birinci farkı alınmış serilerin $k=5$ gecikme değeri için MacKinnon kritik değerlerine göre ADF ve PP test sonuçları aşağıdaki Tablo 2'de gösterilmektedir.

Ayrıca ADF-t istatistiğine göre yapısal kırılma testine bakılmış ve tüm değişkenler için sonucun ADF testindeki sonuçlarla örtüştüğü tespit edilmiştir.

Tablo 2: Serlerin ADF ve PP Birim Kök Testi

	Değişken ADF Değeri* (k=5)		PP Testi(k=4)	
	normal	birinci diferansiyel	normal	birinci diferansiyel
(m-p) _t	-1.623387	-3.887819***	-1.597971	-3.892871***
lngdp _t	-2.583808	-2.776711*	-2.228115	-2.503721
r _t	-18.69244**	-19.60321***	-16.58424***	-35.85601***
dp _t	-2.607862	-5.420684***	-2.606683	-9.811925***
Test critical values:	1% level		-3.752946	
	5% level		-2.998064	
	10% level		-2.638752	

5.2. Koentegrasyon Testi

Aşağıdaki tablolarda hata düzeltim modeli tahmininden sonra koentegre vektör sayısını belirlemek için başvurulmuş koentegrasyon (eşbütünleme) testini göstermektedir. Bunun için iki farklı test yer almaktadır. Bunlardan birincisi olan Unrestricted Cointegration Rank Test (Trace) testinde %1 anlamlılık düzeyinde bir tane koentegre vektörün olduğu görülmektedir.

Buna karşın maksimum karakteristik değer (Unrestricted Cointegration Rank Test (Maximum Eigenvalue) testinde bir koentegre vektörün olduğunu ve bunun %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğunu söyleyebiliriz.

Yapılan tahmin, beta (B) değerleri ile geri beslemeli veya ayarlama katsayıları dediğimiz (Adjustment coefficients) tablo içinde verilmiştir. Bu ayarlama değişkenlerinin anlamlı olması koentegre ilişkisinin sıfırdan farklı olduğunu da doğrulamaktadır. Tablo değerlerine bakıldığında bu değişkenlerin önemli ölçüde anlamlı olduğu göze çarpmaktadır. Tabloda tüm değişkenler için koentegre vektör değerleri verilmiştir, ancak bunlarda üç tanesinin koentegre olduğu görülüyor.

Tablo 3: Unrestricted Cointegration Rank Tests (Trace ve Maximum Eigenvalue)

Sample (adjusted): 1999 2018

Trend assumption: No deterministic trend

Series: LNM LNGDP FAIZ DP

Lags interval (in first differences): 1 to 2

Unrestricted Cointegration Rank Test (Trace)

Hypothesized		Trace	0.05	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.719880	48.08606	40.17493	0.0066
At most 1	0.563532	22.63533	24.27596	0.0794
At most 2	0.255847	6.054523	12.32090	0.4294
At most 3	0.007191	0.144344	4.129906	0.7538

Trace test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level

* denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level

**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values

Unrestricted Cointegration Rank Test (Maximum Eigenvalue)

Hypothesized No. of CE(s)	Eigenvalue	Max-Eigen Statistic	0.05 Critical Value	Prob.**
None *	0.719880	25.45073	24.15921	0.0333
At most 1	0.563532	16.58081	17.79730	0.0754
At most 2	0.255847	5.910179	11.22480	0.3600
At most 3	0.007191	0.144344	4.129906	0.7538

Max-eigenvalue test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level
 * denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level
 **MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values

1 Cointegrating Equation(s):	Log likelihood	-53.29102
---------------------------------	-------------------	-----------

Koentegre vektör ve ayarlama katsayılarının normalleştirilmiş denklemi aşağıdaki tabloda verilmiştir. Beta katsayılarının tamamı istatistiki olarak anlamlıdır. Ayarlama katsayıları olan (alfa)'lardan biri hariç diğerleri anlamlı görünmemektedir. Yapılan bir tahminde değişkenler arasında bir uzun dönem ilişkisinin olması için alfa katsayılarından en az birinin sıfırdan farklı olması gerekmektedir. Aksi takdirde denklem farkı alınmış bir kısa dönem VAR analizinden ibaret olur.

Tablo 4: Koentegre vektör ve ayarlama katsayılarının normalleştirilmiş denklemi
Normalized cointegrating coefficients (standard error in parentheses)

β			
LNM	LNGDP	R	DP
1.000000	-0.870100 (0.01251)	0.032936 (0.01237)	-0.034090 (0.00870)
α			
Adjustment coefficients (standard error in parentheses)			
D(LNM)	-0.236275 (0.14445)		
D(LNGDP)	-0.422595 (0.09697)		
D(R)	1.414035 (5.27702)		
D(DP)	5.278089 (8.37855)		

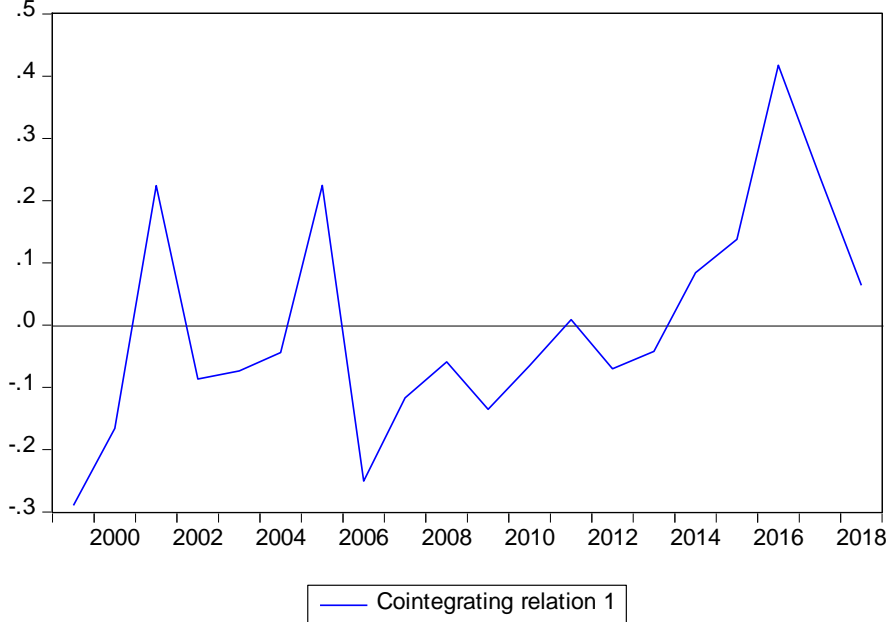
Hata düzeltim denklemi aşağıdaki şekilde tekrar yazılabilir. Bu denkleme bakılarak reel para talebi denklemin bir tarafına çekildiğinde; para talebinin GSYH ile doğru, yani pozitif ilişkili, faiz düzeyi ile negatif ilişkili iken, enflasyon oranı ile yine pozitif ilişkilidir. Bu tanımlamanın teorisinin içeriği ile örtüşmektedir. Özellikle Keynesian para talebi denklemlerinde, para talebini gelirin artan ve faizin azalan bir fonksiyonu olduğu bilinmektedir.

$$EC_t = \ln M - 0.8701 \cdot \ln GDP + 0.032936 R - 0.034090 DP$$

(0.01251) (0.01237) (0.00870)

Yukarıdaki koentegrasyon (eşbütünleme) testlerinde koentegre vektörlerden biri Şekil 2`de sunulmuştur. Birinci koentegre vektörü ECM modelinden de görüldüğü gibi, aşağıya aktarılmıştır.

Şekil 2: Koentegrasyon (eşbütünleme) testlerinde koentegre vektörü

5.3. Etki –Tepki (Impulse - Response) Fonksiyonu

Etki-tepki analizi modelin hata terimlerinin korelasyon ilişkisi içinde olabileceği ve bu nedenle şokların izole olacağından dolayı tenkit edilmiştir (Lütkepohl ve Wolters,1998). Buna rağmen serilerin etki-tepki fonksiyonları verilmiştir. Vektör otoregresyon denklem sistemi yazıldığı gibi, bir vektör hareketli ortalama (VMA) şeklinde de yazılabilir. VAM gösterimi Sims yönteminin VAR sistemindeki şokların seyrini izlemeyi sağlar. Yoğun olarak denklem $\Phi_{ij}(i)$ elemanlı Φ_i matrisi şeklinde ifade edilebilir Enders (1995:306).

$$x_t = \mu + \sum_{i=0}^{\infty} \Phi_i u_{t-i} \quad (10)$$

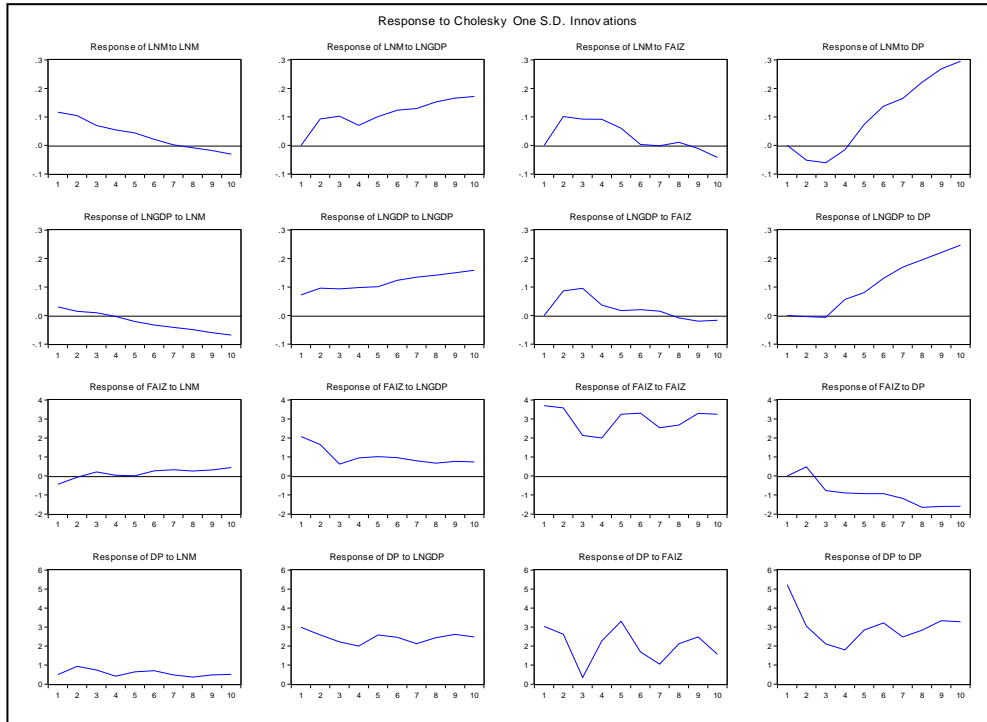
Hareketli ortalama gösterimi modeldeki serilerinin birbirlerine etkileşimlerini göstermede oldukça iyi bir araçtır. Denklemdaki Φ_i matrisinin elemanları şokların zaman boyunca seriler üzerindeki etkisini ortaya koyarlar. Şok değişkenlerindeki birim itici gücün toplam etkisi *etki-tepki* fonksiyonun katsayılarının toplamı ile elde edilebilir. n sonsuza gittiğinde ortaya *uzun dönem çarpanı* çıkar. Serileri durağan olduğunda bütün i ve j değerleri için,

$$\sum_{i=0}^{\infty} \Phi_{jk}^2(i) \quad (11)$$

değeri sonludur. Durağan durumda seriler sıfıra yönelir Mills (1998). Elde edilen $\Phi_{11}(i)$ $\Phi_{12}(i)$ katsayılar setine tepki fonksiyonları denilmektedir. $\Phi_{ij}(i)$ değerleri i'ye karşı işaretlendiğinde çeşitli şoklara karşı kullanılan serilerinin davranışını gösterir.

Azerbaycan`da para talebi ile ilgi değişkenlerin etki-tepki fonksiyonları birlikte verilmektedir. Grafikler serilerdeki şokların etkisini tablo olarak görmekten daha açıklayıcı bir niteliğe sahiptir. Aşağıdaki Şekil 3`te $n=10$ için değişik serilerin şoklara karşı tepkisi izlenebilir. Şekil 3`te birinci sütun reel para talebinde şok bir değişmenin kendisin ve diğer değişkenlerin tepkisini göstermektedir. Her sütun bir değişkeni ve bu değişkendeki şok değişmenin kendisi ve diğer değişkenlerin tepkisini göstermektedir. Şekil 3`te para talebinin kendi şok değişimine tepkisi bir olduğu görülmektedir. İlk sırdakilerde her değişkendeki yenilik (kalıntı değeri) standart sapmasındaki bir değişmeye $\ln M$ değişkeninin verdiği tepkiyi göstermektedir. İlk sıranın ilk grafiğinde kendinin inovasyonundaki değişmeye kendisinin tepkisi gittikçe azalmaktadır. Yaklaşık yedinci dönemden itibaren eksi işareti almaktadır. İkinci grafikte ise $\ln GDP$ değişkeninin tepkisi artış yönündedir. Benzer şekilde ikinci sırdaki grafiklerin ilkinde $\ln GDP$ değişkeninin kendisi ve diğer değişkenlere tepkisini on dönem için göstermektedir. Diğer grafikler aynı şekilde yorumlanabilir. Burada dikkat çeken bir grafik faizin (r) enflasyona tepkisinin ikinci dönemden sonra negatif şekilde devam etmesidir.

Şekil 3: Etki-Tepki Fonksiyonları

4.4. Granger Nedensellik ve Mis-spesification Testleri

VAR modeli $k=2$ gecikme için tahmin edilmektedir. VAR (2) modelini oluşturan değişkenlerin aralarında bir nedensellik ilişkisini test etmek için Granger Nedensellik (1969) testi bir gecikme için yapılmıştır. Aşağıdaki Tablo 5`te nedensellik ilişkisi olan serilerin değerleri yer almaktadır.

Tablo 5: Granger Nedensellik Testi

Pairwise Granger Causality Tests			
Lags: 1			
Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LNGDP, LNM'nin Granger nedeni değil	23	17.8807	0.0004
LNM, LNGDP'nin Granger nedeni değil		2.37150	0.1392
FAIZ, LNM'nin Granger nedeni değil	23	0.69520	0.4142
LNM, FAIZ'nin Granger nedeni değil		2.38621	0.1381
DP, LNM'nin Granger nedeni değil	22	0.17138	0.6835
LNM, DP'nin Granger nedeni değil		1.29155	0.2699
FAIZ, LNGDP'nin Granger nedeni değil	23	0.03610	0.8512
LNGDP, FAIZ'nin Granger nedeni değil		3.46105	0.0776
DP, LNGDP'nin Granger nedeni değil	22	2.85004	0.1077
LNGDP, DP'nin Granger nedeni değil		1.56308	0.2264
DP, FAIZ'nin Granger nedeni değil	22	0.04776	0.8293
FAIZ, DP'nin Granger nedeni değil		2.36596	0.1405

Tablo 5`den görüldüğü gibi LNGDP, LNM_t ile %1 anlamlılık düzeyinde bir Granger nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. LNGDP, FAIZ ile %10 anlamlılık düzeyinde bir Granger nedenselliği bulunmaktadır.

SONUÇ

1980'li yıllardan itibaren küreselleşme eğilimlerinin artması ve buna bağlı olarak sermayenin uluslararası boyutta devriyesinin hızlanması özellikle gelişmekte olan ülkelerde para talebinin istikrarlılığını önemli hale getirmiştir. Bu durumda merkez bankaları uzun vadeli faiz oranı politikasından kısa vadeli faiz politikalarına yönelmişlerdir. 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni oluşturan ülkelerin bağımsızlığını kazanması ve Doğu Bloğunun dağılması ile oluşan yeni dünya düzeninde ülkelerin finansal istikrarının sağlanması için geçit ekonomisinde önemli ölçüde politikalar geliştirilmiştir.

1991 yılında bağımsızlığını kazanmış diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan ekonomisi de bağımsızlığının ilk yıllarında hiperenflasyonla karşı karşıya kalmıştı. 1994 yılında Uluslararası Şirketlerle Hazar Denizi'nin Azerbaycan kısmındaki petrolünün çıkarılması ile ilgili anlaşmanın bağlanmasından sonra ülke ekonomisine yabancı sermayenin dâhil olması hızlandı. 1995 yılından sonra dünyada petrol fiyatlarının yüksek olması ile birlikte Azerbaycan ekonomisinin istikrara kavuşması ve sonraki yıllarda büyümenin sağlanması ile maliye sektöründe de değişimler yaşanmıştır.

Bu çalışmada Azerbaycan'ın 1995 - 2018 dönem içerisindeki para talebi denkleminin uzun dönem ilişkisi türetilmeye çalışılmıştır. Yapılan analizde reel para (lnM), GSYH (lngdp), faiz (r) ve enflasyon (dp) değişkenleri kullanılmıştır. İki gecikmeli

VAR(2) denklemi tahmin için en uygun model olarak seçilmiştir. Hata düzeltim modeli ve koentegrasyon analizlerinde en az bir koentegre vektörün olduğu her iki test (trace ve maximum) sonucundan ulaşılmıştır. Elde edilen hata düzeltim denkleminde tüm değişken katsayılarının anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Paranın gelir elastikiyetinin birden küçük olması para talebinin gelirden daha az arttığı anlamı çıkar. Ayrıca geri beslemeli ayarlama (alfa) katsayılarının en az birinin sıfırdan farklı olması bu değişkenler arasında en az bir koentegre uzun dönem ilişkisini varlığını göstermektedir. Granger nedenselliğinde de aynı sonuç doğrulanmaktadır. Özellikle teoriye uygun olarak para talebi ile GSYH arasında pozitif bir eğilimin ve para talebi ile faiz arasında negatif bir eğilimin olması teoriye uyum göstermektedir. Para talebi ile enflasyon arasında aynı yönlü bir işaret bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ağazade, S. (2018), “Azerbaycan İçin Para Talebi İstikrarının ARDL Yaklaşımı ile Analizi”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(1), 21 – 34.
- Aliyev, H. (1997), *Müstegilliyimiz Ebedidir*, Bakü: Azərneşr.
- Aras, O. N. ve Süleymanov, E. (2010), *Azerbaycan İgtisadiyyatı*, Bakü: Şark-Garp.
- Azerbaycan Cumhuriyetinin Merkezi Bankası (ACMB(a)). “Tarih”. <https://www.cbar.az/page-4/history> (Erişim tarihi: 12.07.2019).
- Azerbaycan Cumhuriyetinin Merkezi Bankası (ACMB(b)). “Azerbaycan Respublikası Merkezi Bankının 2016 yılı Üçün Pul ve Maliyye Sabitliyi Siyasetinin Esas İstiqaemetleri Barede Beyanati” <https://uploads.cbar.az/assets/cd6b8157f1674ce6f434c6878.pdf> (Erişim tarihi: 12.07.2019).
- Azerbaycan Cumhuriyetinin Merkezi Bankası (ACMB(c)). “Azerbaycan Respublikası Merkezi Bankının 2019 yılı ve Orta Müddetli Dövr Üçün Pul Siyasetinin Esas İstiqaemetleri Barede Beyanati” <https://uploads.cbar.az/assets/b8204b6da30e6b76600a36009.pdf> (Erişim Tarihi: 12.07.2019).
- Bağırzade, E. (2010). “Nakit Para Talebi veya Tanzi Yöntemiyle Azerbaycan Kayıtdışı Ekonomisinin Tahmini Üzerine bir Deneme”, 2. *Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı*, Prizren Kosova, 1, 925 – 936.
- Bahmani, S. (2008), “Stability of the Demand for Money in the Middle East”, *Emerging Markets Finance and Trade*, 44(1), 62-83. DOI: 10.2753/REE1540-496X440104
- Bahmani-Oskooee, M., F. Halicioğlu ve Bahmani, S. (2017), “Do exchange rate changes have symmetric or asymmetric effects on the demand for money in Turkey?”, *Applied Economics*, 49(42), 4261-4270. DOI: 10.1080/00036846.2017.1279271
- Clements, M. ve Hendry, D. (1998), *Forecasting Economics Time Series*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Doornik, J. A., Hendry, D. F. ve Nielsen, B. (1998), “Inference in Cointegrating Models UK M1 Revisited”, *Journal of Economic Surveys Special Issue*, 533-565.
- Enders, W. (1995), *Applied Econometric Time Series*, New York: John Wiley and Sons Inc.

- Engle, R. F. ve Granger, C. W. J. (1987), “Cointegration and Error–Correction: Representation. Estimation and Tasting”, *Econometrica* 55(2), 251-276.
- Ericsson, N. R. ve Sharma, S. (1998), “Broad Money Demand and Financial Liberalisation in Greece”, *Empirical Economics*, 23, 417-436.
- Ericsson, N. R. (1998), “Empirical Modelling of Money Demand”, *Empirical Economics*, 23, 295-315.
- EViews 9 (2016), *User’s Guide I-II*, California: IHS Global Inc.
- Foresti, P. ve Napolitano, O. (2013) “Modelling long-run money demand: a panel data analysis on nine developed economies”, *Applied Financial Economics*, 23(22), 1707-1719, DOI: 10.1080/09603107.2013.848024
- Granger, C. W. J. (1969). “Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods”, *Econometrica*, 37(3), 424-438.
- Hasanov, F. ve Hasanli, K. (2011), “Why had the Money Market Approach Been Irrelevant in Explaining Inflation in Azerbaijan During the Rapid Economic Growth Period?”, *Middle Eastern Finance and Economics*, 10, 136 – 145.
- Hendry, D. (1995), *Dynamic Econometrics*, New York: Oxford University Press.
- İsmayılova, Ş. (2015), *Azərbaycan`da Makroiqtisadi Proseslər: Pul və Mezenne Siyasəti*, Yüksek Lisans Tezi, Bakü: Azərbaycan İktisat Üniversitesi.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990), “Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Application to the Demand for Money”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 169-206.
- Johansen, S. (1988). “Statistical Analysis in Cointegrated Vectors”, *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-254.
- Johansen, S. (1995), *Likelihood – Based Inference in Cointegrated Vector Autoregressive Models*, New York: Oxford University Press.
- Korhonen, I. ve Mehrotra, A. (2010), “Money Demand in Post-Crisis Russia: Dedollarization and Remonetization”. *Emerging Markets Finance and Trade*, 46(2), 5-19. DOI: 10.2753/REE1540-496X460201
- Kutlar, A. ve Bakırcı, F. (2017), “Cointegration Analysis of Money Demand in Turkey”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 123-136.
- Lütkepohl, H. ve Wolters, J. (1998), “A Money Demand System for German M3”, *Empirical Economics*, 23, 371-386.
- Mammedov, Z. ve Yeman, A. (2010), “Azerbaycan`ın Kredi ve Para Sistemi. Günümüzdeki Özellikleri ve Gelişme Yönü”, *Maliye Finans Yazıları*. 87(24), 51-76.
- Mills, T. C. (1998), “Recent Developments in Modelling Nonstationary Vector Autoregressions”, *Journal of Economic Surveys*, 12(3), 279-312.
- Seferli, E. (2010), *The Effect of Macroeconomic Factors on the Performance of Azerbaijan Banking System*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

MAKROEKONOMİK DEĞİŞKENLERİN BİST TURİZM ENDEKSİ GETİRİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN İNCELENMESİ

Doç. Dr. Selim YILDIRIM

Anadolu Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü (*selimy@anadolu.edu.tr*)

Dr. Öğr. Üyesi Serdar ÖGEL

Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü (*serdarogel@aku.edu.tr*)

Omar ALHAJRABEE

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (*omaralhajrabee@anadolu.edu.tr*)

ÖZET

Bu çalışma, makroekonomik değişkenlerin, hisse senetleri getirileri üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlamaktadır. Makroekonomik değişkenleri temsilen, Dolar kuru, 5 yıllık Türkiye CDS primleri ve Korku endeksi kullanılmıştır, hisse senedi endeksi getirileri göstergesi olarak Borsa İstanbul'un alt endeksi olan BİST Turizm seçilmiştir. Bu doğrultuda Mart 2010- Şubat 2020 dönemi kapsayan değişkenlere ait aylık veriler VAR modeli ile analiz edilmiştir. Analizi yapmak için EViews 11 ekonometrik analiz programı kullanılmıştır. Analizin çerçevesinde ADF Birim Kök Testi, Granger Nedensellik Testi, Etki-Tepki fonksiyonları ve Varyans Ayırıştırması teknikleri uygulanmıştır. Bulgularda CDS primlerinden BİST Turizm endeksine doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi bulunmuştur, diğer değişkenler için herhangi bir nedensellik bulunmamıştır, ayrıca etki-tepki analizi sonuçlarında, Dolar ve CDS değişkenleri BİST Turizm üzerinde kısa dönemli negatif etkisi saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dolar kuru, VIX endeksi, CDS, BİST Turizm, VAR modeli.

Jel Sınıflandırması: G10, C32, C58.

ANALYSIS OF THE EFFECTS OF MACROECONOMIC VARIABLES ON BIST TOURISM INDEX RETURNS

ABSTRACT

This study aims to investigate the effects of macroeconomic variables on stocks returns. We used VIX index, Dollar exchange rate, 5-years CDS premiums of Turkey as macroeconomic variables and Tourism index returns as a sub-index of Istanbul Stock Exchange. Accordingly, monthly data of the variables covering the 2010:3-2020:2 period were analyzed with the VAR model. In this analysis EViews 11 was used as an econometric analysis program. Within the framework of the analysis, ADF Unit Root Test, Granger Causality Test, Impulse-Response Analysis and Variance Decomposition techniques were applied. In the findings, we found one-way Granger causality relationship from CDS premiums to the BIST Tourism index, no causality was found for other variables and in the results of the Impulse-Response analysis, the dollar and CDS variables had negative effect on BİST Tourism in short-term.

Keywords: Dollar, VIX index, CDS premiums, BIST Tourism, VAR model.

Jel Classification: G10, C32, C58.

1. Giriş

Ülkelerin ekonomik gelişimi bir çok faktöre bağlıdır, bu faktörlerin en önemlileri arasında finansal piyasalar yer almaktadır. Finansal piyasalar, yatırımcıların tasarruflarının reel yatırımlara dönüştürülmesinde aracılık yaparken aynı zamanda finansal istikrarın sağlanmasında ve ekonominin gelişiminde önemli bir görevi yerine getirmektedir.

1980'lerden bu yana iletişim kanalları ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte yaşanan globalleşme finansal piyasaları da içine almıştır. Finansal globalleşmenin sonucunda dünya çapında sermayenin dolaşımını engelleyen sınırlar kalkmıştır. Sistemik ve sistemik olmayan riskleri azaltmak amacıyla çeşitlendirme yoluna giden portföy yatırımcıları sadece buldukları ülke içerisinde değil, uluslararası piyasalara da yatırıma yönelmişlerdir.

Finansal piyasalarda yaşanan bu entegrasyon, yatırımcılara sağladığı avantajlar yanında dezavantajlar da getirmiştir. Finansal entegrasyonun yarattığı en önemli olumsuzluk, literatürde bulaşıcılık etkisi olarak da tanımlanan, bir finansal piyasada ortaya çıkan ekonomik ve finansal riskin diğer piyasaları da etkilemesidir. Bunun bilinen en yakın örnekleri, sağlığa olan etkisiyle başlayan ama asıl etkinin ekonomik alanda görüleceği COVID 19 pandemisi ve daha uzak geçmişte Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşanan MORTGAGE krizi olarak gösterilebilir.

Finansal piyasalarda yatırım yapmak birçok riskle karşı karşıya kalmak demektir. Finansal entegrasyonun geldiği seviye göz önüne alındığında bütün riskleri öngörebilmek ve yatırım kararlarında değerlendirebilmek oldukça zordur. Dolayısıyla yatırımcıların küresel riskleri ölçen ve piyasa riski hakkında bilgi veren göstergelere ihtiyaç vardır. Küresel korku endeksi VIX (Chicago Board Options Exchange Volatility Index) bu anlamda yatırımcıların kullanabileceği en önemli göstergelerden bir tanesidir. VIX endeksi, ABD'deki S&P500 endeksindeki dalgalanmayı göstermekte olup, yatırımcının risk algısını ölçen bir endekstir. VIX endeksi ile S&P500 endeksi arasında genellikle ters yönlü ilişki beklenmektedir. Oynaklığın arttığı dönemlerde, yatırımcılar değer kaybından kaçarak S&P500 endeksinde düşüşe neden olurken, VIX endeksinde artışa neden olmaktadır.

Diğer önemli bir risk göstergesi ise CDS (Credit Default Swap) Türkçe karşılığı kredi temerrüt takasıdır, genel anlamı ise, bir ülkenin ya da şirketin ihraç edeceği borçlanma senetlerini, vadesi dolduğunda, borcun ödenmeme ihtimaline karşı, borç verenin satın aldığı bir sigorta türüdür. CDS sözleşmeleri genellikle 5 yıllık ve 10 yıllık şeklinde yapılmaktadır. Yatırımcının ödediği bedel ise CDS primi olarak adlandırılmaktadır, bir ülkenin ya da şirketin borçlanma aracı için ne kadar yüksek

prim ödeniyorsa, o ülkenin veya şirketin riski o kadar yüksektir. Günümüzde CDS primleri, ülkelerin ekonomik durumları ortaya koyan bir gösterege olarak takip edilmektedir.

Bu çalışmada, sermaye piyasalarındaki en çok takip edilen risk göstergeleri arasında (Chicago Board Options Exchange Volatility Index) oynaklık ya da korku endeksi olarak bilinen VIX, (Credit Default Swap) kredi temerrüt takası CDS Türkiye primleri ve Dolar kuru makroekonomik değişken olarak ele alınmıştır, bu değişkenlerin Borsa İstanbul alt endeksi olan BİST Turizm endeksi ile ilişkisi ekonometrik model kullanarak incelenecektir.

Çalışmada BİST Turizm endeksinin seçilmesinin nedeni, özellikle cari açığın azaltılmasında ülke ekonomisine büyük katkı sağlayan sektörler içinde turizm sektörünün önemli rol oynamasıdır. Aynı zamanda küresel krizlerde ve ülke ekonomisinin yaşadığı daralmalarda dolayısıyla kurdaki dalgalanmalarda etkilenen sektörlerin başında gelmesidir. Bu noktada kur riskler karşısında yükselirken aslında Türkiye tatil için daha ucuz bir alternatif haline gelmektedir. Bu açıdan kur hareketlerine duyarlı diğer sektörlerde maliyet odaklı negatif bir etkilenme beklenirken Turizm sektöründe pozitif bir etkilenme olmasını beklemek yanlış olmayacaktır. Bu kapsamda özellikle riskin arttığı dönemlerde yatırımcılar için portföy riskini azaltmak için kullanılabilir niteliğe sahip bir endeks olabileceği düşünülmektedir. Bu çalışma, yatırımcılara yatırım kararlarında yardım edeceği düşünülmektedir.

2. Literatür Taraması

Literatürde makroekonomik değişkenlerin finansal piyasalar ile ilişkisini farklı ekonometrik yöntemler ile inceleyen birçok araştırma bulunmaktadır. Bu çalışmada özellikle hisse senedi fiyatları temsilen BİST Turizm endeksi ile makroekonomik değişken olarak VIX endeksi, CDS primleri ve Dolar kuru arasındaki ilişkileri analiz edileceğinden dolayı, literatür taraması bu kapsamda daha çok yoğunlaşmaktadır.

Öztürk (2008) çalışmasında VAR modelini kullanmıştır, çalışmada makroekonomik faktörlerin İMKB-100 endeksine etkisini incelemiştir. Çalışmada 1997-2006 dönemi kapsayan İMKB-100 volatilitesi ve makroekonomik değişkenleri temsilen sanayi üretim endeksi, enflasyon, para arzı, gecelik faiz oranı, döviz sepeti ve cari açık/GSYİH oranı alınmıştır. Gecelik faiz oranı borsa endeksinin Granger nedeni olduğu, İMKB-100 diğer değişkenlerin Granger nedeni olduğu ve borsa endeksinin geçmiş değerleri söz konusu değişkenler için ileride ortaya çıkabilecek olası değişimleri tahmin edebildiği sonucuna varılmıştır (Öztürk, 2008).

Aydemir ve Demirhan (2009) çalışmasında, 23 Şubat 2001 - 11 Ocak 2008 tarihleri arasındaki Türkiye verilerini kullanarak hisse senedi fiyatları ve döviz kurları arasındaki nedensellik ilişkisini incelemişlerdir. Çalışmada BİST 100, BİST Hizmetler, BİST MALİ, BİST Sanayi ve Teknoloji endeksleri hisse senedi fiyat endeksleri olarak alınmıştır, analizde kullanılan Toda-Yamamoto nedensellik testi bulgularında, döviz kuru ile tüm borsa endeksleri arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi rastlanmıştır (Aydemir & Demirhan, 2009).

Korkmaz ve Çevik (2009) çalışmasında, VIX korku endeksinin Türkiye dahil olmak üzere 15 adet gelişmekte olan ülkenin menkul kıymet piyasaları üzerindeki etkisi GARCH yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda VIX endeksinin, seçilmiş ülkelerin hisse senedi piyasalarını etkilediği ve volatilitesi üzerinde pozitif etkisi sahip olduğu belirlenmiştir (Korkmaz & Çevik, 2009).

Dağlıoğlu (2010) çalışmasında, Granger nedensellik analizi ile turizm gelirleri ve GSYİH arasındaki ilişkiyi test etmek amacıyla 1992-2010 dönemine ait çeyreklik verileri kullanmıştır. Analiz sonuçlarına göre GSYİH turizm gelirlerine doğru bir neden olduğu belirlenmiştir (Dağlıoğlu, 2010).

Altıntaş ve Tombak (2011) yaptıkları araştırmada, Türkiye’de 1987-2008 dönemine ait İMKB-100 endeks fiyatları ve makroekonomik değişken olarak ekonomik büyüme ve reel döviz kuru, analizde kullanılan verilerin söz konusu döneme ait üç aylık verileri kullanılmıştır. Yapılan VAR modeli ve Granger nedensellik analizleri sonucunda hisse senedi fiyatlarıyla reel döviz kuru arasında pozitif ve anlamlı ilişki bulunmuştur (Altıntaş & Tombak, 2011).

Erkan vd. (2013) turizm gelirlerinin belirleyicilerini araştırmışlardır, çalışmada reel döviz kuru, turizm gelirleri, turist sayısı ve diğer makroekonomik değişkenler kullanılmıştır, araştırmada 2005-2012 dönemine ait aylık veriler kullanmıştır. Çalışmada varılan sonuç, var olan öngörünün tersine çıkmıştır. Sonuca göre reel döviz kurunun turizm gelirleri üzerinde hiçbir etkisi bulunmamıştır (Erkan, Kara, & Melda, 2013).

Doğru ve Recepoğlu (2013) çalışmalarında, hisse senedi fiyatları ile döviz kuru arasında doğrusal ve doğrusal olmayan eş bütünleşme ilişkisinin varlığı incelemiştir. Hisse senedi olarak BİST Ulusal 100, Mali, Ulusal Sanayi ve Hizmetler endekslerinin kapanış fiyatları kullanılmıştır, Döviz kuru olarak Euro ve Amerikan Dolar TL cinsinden satış fiyatları kullanılmıştır. Analizde 1980-2012 dönemi kapsayan aylık veriler kullanılmıştır. Bulgularda döviz kurunda ve hisse senedi fiyatlarına doğru uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi görülmüştür. Söz konusu ilişki uzun dönemde pozitifken kısa dönemde negatif çıkmıştır (Doğru & Recepoğlu, 2013).

Akel ve Gazel (2014) çalışmalarında, Borsa İstanbul sanayi endeksi ile reel efektif döviz kuru endeksi, Euro döviz kuru ve Dolar endeksi arasında uzun ve kısa dönemli denge ilişkilerini incelemiştir. Ocak 2005-Aralık 2013 tarihleri için aylık veriler ARDL Sınır Testi ile analiz edilmiştir. sonuçlara göre, Sanayi endeksi ile Dolar endeksi ve Euro kuru arasında uzun dönemde pozitif ilişki saptanmıştır (Akel & Gazel, 2014).

Ozair (2014) çalışmasında, VIX endeksi ve ona dayanak olan S&P 500 endeksi arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Araştırmada VAR modeli, Granger nedensellik test, etki-tepki testi kullanılmıştır, araştırmada elde edilen bulgulara göre VIX ve S&P500 arasında çift taraflı bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır, ancak S&P 500 endeksi VIX üzerindeki etkisinin daha önemli ve daha uzun bir süre devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır (Ozair, 2014).

Hancı (2014) Türkiye'ye ait CDS puanları ile BİST 100 endeksinin getirileri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada kullanılan veriler 2008-2012 dönemi kapsayan 4 yıllık günlük veriler şeklinde kullanılmıştır. Uygulamada kullanılan GARCH modeli sonucunda Türkiye'ye ait olan CDS verileri ile BİST 100 endeksinin getirileri arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur (Hancı, 2014).

Kamışlı vd. (2015) çalışmalarında, Ocak 1998 - Mayıs 2014 dönemi için ARDL ve Granger nedensellik modellerini kullanarak 9 gelişmekte olan piyasa için hisse senedi fiyatları ve döviz kurları arasındaki dinamik ilişkiyi araştırmışlardır, çalışmada ele alınan dönem, kriz dönemi ve sakin dönem olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bulgularda kriz dönemlerinde, hisse senedi fiyatları ve döviz kurları arasındaki ilişki güçlendiği ve döviz kurlarından hisse senedi fiyatlarına doğru nedensellik olduğu göstermiştir, sakin dönemlerde ise nedensellik yönü hisse senedi fiyatlarından döviz kurlarına doğru olduğu görülmüştür (Kamışlı, Sevil, & Umer, 2015).

Kaya ve Coşkun (2015) çalışmalarında volatilité endeksinin Borsa İstanbul üzerindeki etkisini incelemek amacıyla 1995-2014 yıllara ait BİST 100 ve VIX endekslerine ait günlük verilerini analiz etmişlerdir. Analizde Granger nedensellik testi ve Regresyon analizi kullanılmıştır, çalışmanın sonucunda VIX endeksi BİST 100 endeksinin nedeni olduğu, ve negatif yönde etkilediği açıklanmıştır (A. Kaya & Coşkun, 2015).

Belen ve Karamelikli (2016) çalışmalarında, hisse senedi fiyatları ve Dolar kuru arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada Ocak 2006 – Aralık 2014 dönemine ait aylık veriler ARDL eşbütünleşme yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Ampirik

bulgulara Dolar kurunun hisse senedi fiyatlarını negatif yönde etkilediğini görülmüştür (Belen & Karamelikli, 2016).

Polat (2016) çalışmasında, BIST 100 endeksi, faiz oranı, döviz kuru ve altın fiyatları değişkenlerin arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Ocak 2005 – Mart 2016 dönemine ait veriler En Küçük Kareler yöntemiyle incelenmiştir, bulgulara faiz oranı, döviz kuru ve altın fiyatlarının hisse senedine etkisi negatif olarak bulunmuştur (Polat, 2016).

Coşkun vd. (2016) VAR modeli ve Granger nedensellik testi kullanarak Türkiye piyasaları üzerine ampirik bir çalışma yapmıştır, çalışmada Borsa İstanbul endeksi BİST 100 ve makroekonomik gösterge olarak sanayi üretim endeksi, altın fiyatları, döviz kuru, ihracat, ithalat ve faiz oranı 2005-2015 dönemine ait aylık veriler kullanılmıştır, elde edilen bulgulara göre döviz kurundan BİST'e doğru tek taraflı bir nedensellik ilişkisi vardır, ayrıca BİST; ihracat, ithalat ve sanayi üretim endeksinin bir nedeni olduğu görülmüştür (Coşkun, Kiracı, & Muhammed, 2016).

Başarır ve Keten (2016) çalışmalarında, gelişmekte olan piyasaların ihraç ettiği tahvillerin getirilerini izleyen JPMorgan EMBI endeksi içinde bulunan 12 adet ülkenin CDS'leri, hisse senedi endeksleri ile döviz kuru aralarındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla, 2010-2016 yıllarına ait aylık verileri Granger nedensellik testi ve Johansen Eşbütünleşme testi ile incelenmiştir. Çalışmanın bulgularında CDS primleri ve hisse senetleri arasındaki çift taraflı bir nedensellik ilişkisi görülmüştür, döviz kuru ile kısa veya uzun dönemli bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır (Başarır & Keten, 2016).

Badshah (2016) Makroekonomik değişkenlerin Pakistan'daki Karachi borsası temsil eden KSE 100 endeksi üzerindeki etkilerini incelemiştir, yaptığı çalışmada Eşbütünleşme analizi kullanmıştır. Temmuz 2005 ile Nisan 2014 dönemindeki değişkenlere ait aylık veriler kullanılmıştır, bulgulara döviz, petrol fiyatları ve altın fiyatlarının KSE 100'deki değişimin %25'ini açıklayabileceğini görülmüştür (Badshah, 2016).

Kamışlı vd. (2018) çalışmalarında, Borsa İstanbul kimya endeks getirisi ile Brent petrol fiyatı, Dolar kuru ve büyüme oranı değişkenleri arasındaki ilişkiyi VAR modeli ile incelemiştirlerdir. Analizde 2007-2017 yıllara ait çeyreklik veriler kullanılmıştır, elde edilen bulgulara %10 anlam seviyesi için sadece Dolar kurunun kimya sektör getirisinin nedeni olduğu görülmüştür (Kamışlı, Temizel, & Karpuz, 2018).

Şengönül vd. (2018) çalışmalarında, 2005-2018 dönemi için aylık veriler kullanarak makroekonomik değişkenleri ve Borsa İstanbul endeksi arasındaki uzun dönem ilişkisi SVAR yöntemi ile analiz etmiştir, makroekonomik değişkenleri temsilen

sanayi üretim endeksi, faiz oranı, döviz ve altın fiyatları kullanılmıştır, çalışmanın sonucunda, döviz kurlarının şokları uzun dönemde piyasayı yoğun bir şekilde etkilediği, ve sanayi üretim endeksinin piyasa üzerinde daha az etkiye sahip olduğu görülmüştür (Şengönül, Karadaş, & Koşaroğlu, 2018).

Temizel vd. (2018) çalışmalarında, Borsa İstanbul Tekstil, Deri alt sektör getirisi ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi VAR modeli ile incelemişlerdir, Çalışmada 2007-2017 dönemi kapsayan çeyreklik veriler kullanılmıştır, makroekonomik değişken olarak ihracat, dış ticaret dengesi, Dolar kuru, büyüme ve enflasyon seçilmiştir, analiz sonucunda dış ticaret dengesinden hisse senedi endeksine doğru bir nedensellik ilişkisi bulunurken, diğer değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır (Temizel, Yetkin, & Kostakoğlu, 2018).

Sakarya ve Akkuş (2018) yaptıkları çalışmada, BİST 100 ve Borsa İstanbul sektör endeksleri, korku endeksi VIX ile arasındaki nedensellik ilişkisi Eşbütünleşme testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir, çalışmada incelenen veriler 2010-2018 dönemine aittir, Borsa İstanbul alt endeksleri olarak, BİST Bank, BİST Mali ve BİST Teknoloji kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, VIX ile BİST 100 ve alt sektör endeksleri arasında uzun dönemli anlamlı bir ilişki bulunmuştur, nedensellik testi sonuçlarında ise, VIX korku endeksinden BİST 100 ve kullanılan tüm alt endekslerine doğru tek taraflı bir nedensellik ilişkisi olduğuna varılmıştır (Sakarya & Akkuş, 2018).

Temizel (2018) çalışmasında, makroekonomik değişkenlerin, Türkiye dahil olmak üzere 8 adet gelişmekte olan ülkelerin hisse senedi piyasalarına etkilerini araştırmıştır. Çalışmada 2000-2017 yıllara ait çeyreklik veriler Hatemi-J asimetrik nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Bulgularda, Döviz kurları, ekonomik politika belirsizliği, faiz oranları ve enflasyon ile Türkiye, Brezilya, Çin, Endonezya ve Meksika hisse senedi piyasaları getirileri arasında anlamlı asimetrik nedensellik ilişkisi bulunmuştur (Temizel, 2018).

Soyaslan (2019) döviz kuru temsilen Dolar ve Euro para birimleri ile BİST Turizm endeksi arasındaki ilişkiyi incelemek için Eşbütünleşme modelini kullanmıştır, elde ettiği bulgulara göre, BİST Turizm ile döviz kurları arasında uzun dönem ilişkisi olmadığı gözlemlenmiştir, çalışmada yapılan varyans ayrıştırması analizi sonucunda, BİST Turizm endeksinde meydana gelen bir değişimin %15 Euro kurundan, %9,4 Dolar kurundan kaynaklandığı görülmüştür (Soyaslan, 2019).

Kiracı (2019) Granger ve Hatemi-J asimetrik nedensellik testleri kullanarak BİST Turizm endeksi ile Dolar kuru, petrol fiyatları ve Dolar endeksi arasındaki nedensellik ilişkisinin olup olmadığına bakmıştır, çalışmada 01 Ocak 2003-24

Temmuz 2018 tarihleri arasındaki döneme ait günlük verilerden faydalanmıştır, sonuca göre BİST Turizm endeksinden petrol fiyatlarına ve Dolar kuruna tek taraflı bir nedensellik bulunmuştur, asimetrik nedensellik testi sonuçları ise Dolardan BİST Turizm endeksine pozitif nedensellik ilişkisi bulunmuştur (Kiracı, 2019).

Durmuş vd. (2019) çalışmalarında, makroekonomik değişkenlerin Borsa İstanbul'daki BİST Mali ve BİST Bank endekslerin getirileri üzerindeki etkisini 2006-2018 dönemi için araştırmıştır, yapılan analizde VAR modeli kullanılmıştır, çalışmanın bulgularında enflasyon endeks getirileri üzerinde değişkenler arasındaki en fazla negatif etkiye sahip olduğu bulunmuştur, Dolar kuru ise endeks getirileri ile pozitif bir ilişkiye sahip olduğuna varılmıştır (Durmuş, Yılmaz, & Şahin, 2019).

Akdağ vd. (2019) çalışmalarında, Eşbütünleşme yöntemini kullanarak VIX endeksinin 11 ülkede bulunan turizm şirketlerinin getirilerine etkisini incelemişlerdir, değişkenler arasında uzun vadeli bir ilişki saptanmıştır, ayrıca VIX oynaklık endeksindeki meydana gelen bir artışın Turizm endeksinin getirilerinde azalmaya neden olduğuna varılmıştır (Akdağ, Kiliç, & Yildirim, 2019).

Sadeghzadeh (2019) çalışmasında, seçilmiş ülkeler üzerindeki CDS primleri ile Borsa endekslerinin ilişkisini araştırılmıştır, analizde Eşbütünleşme yöntemi kullanılmış olup 2007-2018 dönemi için yapılmıştır, bulgulara göre CDS şokları ve Borsa endeksleri arasında uzun dönemli bir ilişki mevcut olup, kısa dönemli ilişkileri açısından çift yönlü nedensellik ilişkisi görülmüştür (Sadeghzadeh, 2019).

Sarıtaş ve Nazlıoğlu (2019) BİST 100, VIX endeksi ve Dolar kuru ilişkisini analiz etmişlerdir, çalışmada VAR yöntemi çerçevesinde etki-tepki testi, varyans ayrıştırması testi ve Granger nedensellik testi kullanılmıştır, analizde 12 Ocak 2009 – 12 Kasım 2018 dönemine ait günlük veriler kullanılmıştır, varılan sonuçlarda VIX endeksi BİST 100 endeksine negatif etkisi bulunurken, Dolar kuru pozitif etkisi bulunmaktadır, ayrıca VIX endeksinden Borsa endeksine ve Dolar kuruna doğru bir nedensellik ilişkisi görülmüştür (Nazlıoğlu & Sarıtaş, 2019).

Temizel ve Kamışlı (2019) çalışmalarında, finansal korku endeksleri kendi arasındaki ilişkileri incelemişlerdir, VIX, EURO STOXX 50, CBOE petrol, CBOE altın ve CBOE EuroCurrency volatilité göstergeleri olarak Breitung & Candelon (2006) frekansta nedensellik testi kullanarak analiz etmişlerdir, bulgularda incelenen endekslerin arasında çeşitli frekanslarda nedensellik ilişkileri gözlemlenmiştir, buna ek olarak, petrol oynaklığından VIX endeksine doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur (Temizel & Kamışlı, 2019).

Genel olarak baktığımızda, menkul kıymet piyasaları ile makroekonomik göstergeler arasında ciddi bir ilişki bulunmaktadır. Literatürde korku endeksinin finansal piyasalara etkisini inceleyen çalışmalara bakıldığında, korku endeksinin piyasalar

üzerinde bir etkisi olduğu ve bu etkinin negatif yönde olduğu saptanmıştır. Yapılan birçok çalışma sonucunda döviz kuru ile hisse senedi endeksleri arasındaki ilişki kısa dönemde ele alındığında pozitif bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür. Ülkelerin CDS primlerinin ise, borsa endeksleri üzerinde hem kısa hem de uzun dönemde etkisi görülmüştür.

3. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışma, Mart 2010 – Şubat 2020 dönemi için aylık verilerden yararlanarak, Korku endeksi VIX, Türkiye 5 yıllık CDS primleri ve Dolar kuru Borsa İstanbul'daki turizm endeksi XTRZM getirileri ile ilişkisi araştırılmıştır.

Turizm endeks getirileri, Dolar kuru ve CDS primlerine ait veriler Thomson Reuters Datastream veri tabanından alınmıştır, VIX endeksinin verileri Şikago Opsiyon Borsası (Chicago Board Options Exchange) web sitesinden elde edilmiştir, daha sonra tüm seriler için logaritmalı farkı hesaplanarak analize dahil edilmiştir. Çalışmadaki ekonometrik yöntemin uygulaması için Eviews 11 yazılımı kullanılmıştır.

Zaman serisi analizlerinin dayandığı temel ilkelerden biri, kullanılacak verilerin durağan olması koşuludur (Uğurlu, 2015). Ekonomik veriler genellikle durağan değildir, bu yüzden analize geçmeden önce değişkenlerin durağanlığı tespit edilmelidir. Bu çalışmada ekonometrik yöntem olarak VAR modeli kullanılmıştır, değişkenlerin durağan olup olmadığını kontrol etmek amacıyla, Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi uygulanmıştır, değişkenler için aşağıdaki şekilde hipotez kurulmuştur:

H0: Seride birim kök bulunmaktadır.

H1: Seride birim kök yoktur.

Testin sonuçlarında olasılık değeri, seçilen anlamlılık düzeyinden küçükse H0 reddedilip H1 Seçilir. Olasılık değeri anlamlılık düzeyinden büyük çıktığı takdirde, seriler durağan olmadığını yansıtmaktadır, durağan olmayan serilerin durağanlaştırılması gerekir, bunun için bir çok yol bulunurken, genellikle değişkenlerin durumuna göre verilerin logaritması, birinci veya ikinci farkları alınır.

Değişkenlerin durağanlığı kontrol edildikten sonra VAR modeli kurulabilir, ancak uygun gecikme uzunluğu belirlemesi gerekmektedir, doğru gecikme uzunluğunu bulmak temel 3 noktada büyük önem taşımaktadır, ilki otokorelasyon sorunu olmaması, ikincisi değişen varyans sorunu olmaması, üçüncüsü ise modele ait AR karakteristik polinomun ters köklerinin tamamı birim çemberin dışına çıkmamasıdır, bu noktalar VAR modelinin ön koşulları olarak kabul edilmektedir.

Sayıdığımız sorunlar bulunmadığı durumda, modelde herhangi bir sorun içermediğini, modelin durağan ve istikrarlı olduğuna işaret etmektedir (E. Kaya & Açıdoyan, 2018). Bu çalışmada makroekonomik değişkenlerin hisse senedi endeksi ile ilişkisini incelemek için ayrı model kurulmuştur, modellerin genel denklemleri şu şekilde kurulmuştur;

$$DLXTRZM = \beta_0 + \beta_1 DLUSD + \varepsilon_t$$

$$DLXTRZM = \beta_0 + \beta_1 DLCDS + \varepsilon_t$$

$$DLXTRZM = \beta_0 + \beta_1 DLVX + \varepsilon_t$$

Her üç modelde DLXTRZM bağımlı değişken olarak seçilmiştir, DLUSD, DLCDS ve DLVX değişkenleri ise bağımsız olarak seçilmiştir. İlerleyen bölümde VAR modelinin çerçevesinde Etki-Tepki fonksiyonları, Varyans ayrıştırma ve Granger nedensellik analizlerin bulguları sunulmuştur.

4. Bulgular

Borsa İstanbul alt endeksi olan BİST Turizm ile makroekonomik değişken olarak korku endeksi, dolar kuru ve CDS Türkiye primleri arasındaki ilişki VAR modeli ile incelenmiştir, verilere ait tanımlayıcı istatistikler tablosu aşağıda verilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

	Ort	Med.	Max.	Min.	S.D	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	J-B Olasılık
DLXTRZM	0,0042	0,0027	0,2993	-0,3572	0,0905	-0,2632	5,1438	24,163	0,000
DLVIX	0,0069	-0,0086	0,8525	-0,4859	0,2308	0,63895	4,320	16,748	0,000
DLUSD	0,011595	0,00978	0,35	-0,079	0,046	3,125	24,229	2428,424	0,000
DLCDS	0,0052	0,0067	0,550	-0,403	0,142	0,607	4,55	19,239	0,000

Tablo 1’de yer alan tanımlayıcı istatistiklerin sonuçlarını incelediğimizde, serilerde yüksek volatilité ile birlikte yüksek çarpıklık ve basıklık değerleri bulunmaktadır, buna bağlı olarak Jarque-Bera testin sonuçları, %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde tüm seriler normal dağılımdan uzaklaştığını göstermektedir.

4.1 Birim Kök Testi

Tablo 2: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Augmented Dickey Fuller (ADF) Testi		
	Sabit	Sabit ve Trend	Olasılık Değeri
DLXTRZM	-9,877112	-10,16630	0.0000
DLUSD	-10.27940	-10.28022	0.0000
DLCDS	-11,93922	-11,88393	0.0000

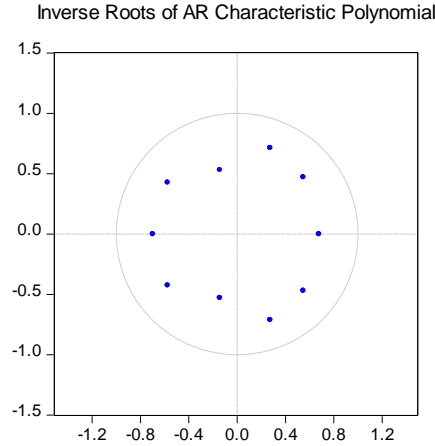
DLVX	-13,19687	-13,19588	0.0000
Anlamlılık Düzeyi	Kritik Değerler (Sabit)		Kritik Değerler (Sabit ve Trend)
10%	-2,579931		-3.149326

Yukarıdaki Tablo 2’de ADF Birim Kök testi sonuçları yer almaktadır, tabloya bakıldığında serilerin logaritmalı farkı alındıktan sonra durağan oldukları, yani birim kök içermedikleri tespit edilmiştir, dolayısıyla H0 hipotezi reddedilmiştir.

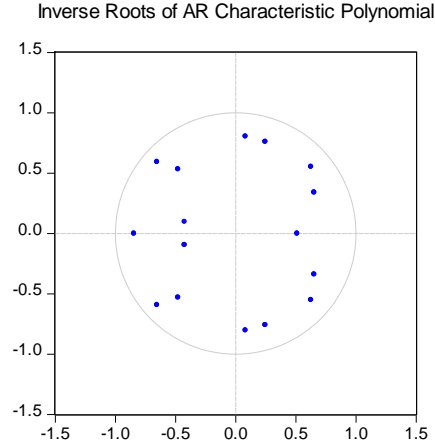
Değişkenlerin durağanlığı tespit edildikten sonra, DLXTRZM ve DLUSD değişkenleri için VAR 5, DLXTRZM ve DLCDS değişkenleri için VAR 2 ve son olarak DLXTRZM ve DLVX değişkenleri için VAR 8 modelleri ayrı ayrı kurulmuştur, modellerde 10 gecikme için otokorelasyon ve değişen varyans sorunları içermediği kontrol edilmiştir.

Şekil 1, 2 ve 3’te kurulan modellere ait AR karakteristik polinomun ters köklerinin birim çemberin içerisindeki konumunu göstermektedir, grafikler incelendiğinde, ters köklerin tamamı her 3 modelde dairenin içinde yer aldığı, dolayısıyla kurulan modeller durağan ve istikrarlı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

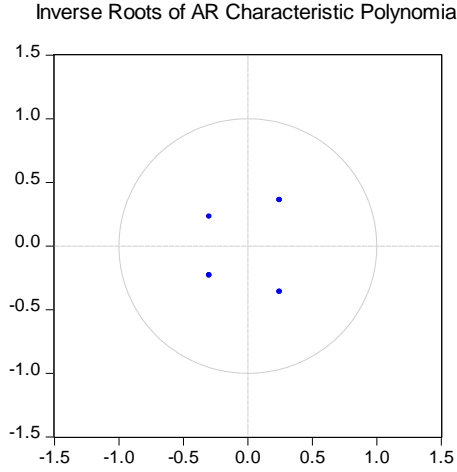
Şekil 1: VAR 5 modelinde XTRZM ve USD ters köklerin Birim Çember İçerisindeki Konumu

Şekil 2: VAR 8 modelinde XTRZM ve VX ters köklerin Birim Çember İçerisindeki Konumu

Şekil 3: VAR 2 modelinde XTRZM ve CDS ters köklerin Birim Çember İçerisindeki Konumu

4.2 Granger Nedensellik Testi

Çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönünü araştırmak amacıyla Granger Nedensellik testi uygulanmıştır. Literatüre ilk kez Granger (1969) tarafından kazandırılmıştır, Granger Nedensellik testinde X ve Y değişkenlerin arasındaki ilişkinin varlığı ve yönü tespit etmeye çalışılır. Granger testinde eğer Y değeri, X değişkeninin şimdiki değerinden geçmiş dönem değerleri ile daha iyi bir tahmin edilebilir ise, X'ten Y'ye doğru Granger nedensellik ilişkisinden bahsetmek mümkündür (Granger, 1969). Granger testinde değişkenler arasında tek yönlü nedensellik, çift yönlü nedensellik bulunabileceği gibi hiçbir nedensellik ilişkisi sonucu da çıkabilir (Ağırman, Özcan, & Yılmaz, 2014).

Tablo 4: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

H_0 Hipotezi	Olasılık Değeri	Karar
DLVX \neq >DLXTRZM	0,7975	Kabul
DLUSD \neq >DLXTRZM	0,4799	Kabul
DLCDS \neq >DLXTRZM	0,0942*	RED
DLXTRZM \neq >DLVX	0,4752	Kabul
DLXTRZM \neq >DLUSD	0,5631	Kabul
DLXTRZM \neq >DLCDS	0,1194	kabul

Tablo 4'te yapılan 3 analiz için Granger Nedensellik testlerinin sonuçları gösterilmiştir, sonuçlara göre %10 anlamlılık düzeyinde, sadece CDS'ten BİST Turizm endeks getirilerine doğru bir Granger nedensellik ilişkisi görülmüştür. Diğer değişkenler ile BİST Turizm endeksi ile herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.

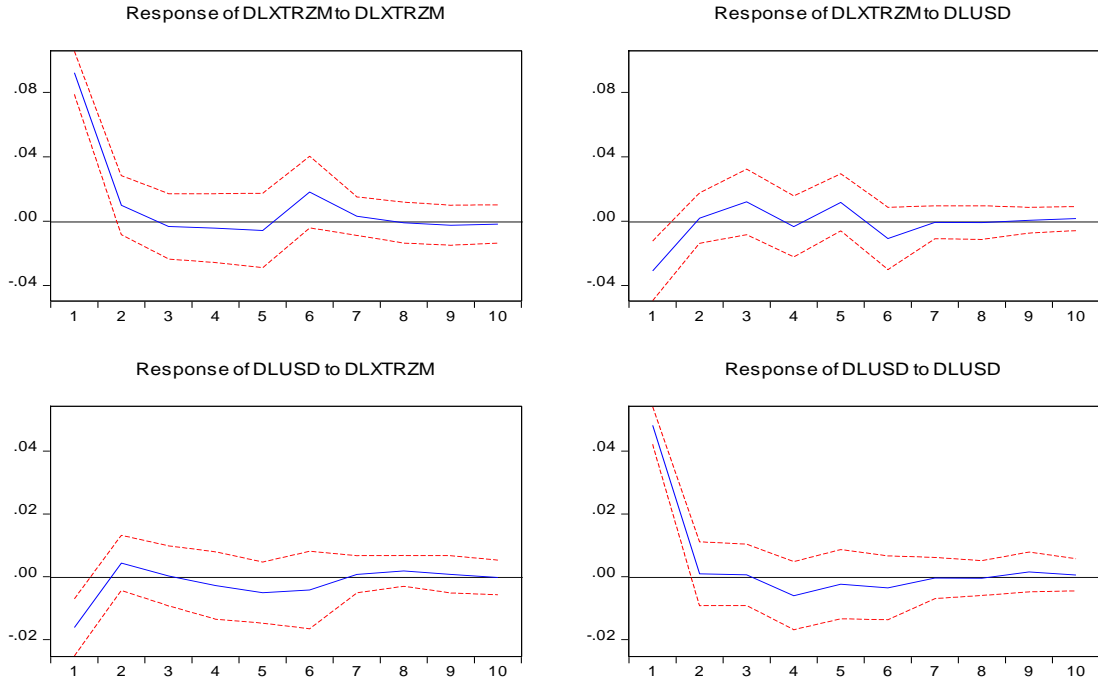
4.3 Etki-Tepki Analizi

Aşağıda yer alan grafiklerde ortalama 10 aylık periyot için Etki-Tepki fonksiyonlarının sonuçları grafik şeklinde gösterilmiştir. Belirtmesi gereken önemli nokta, Cholesky yaklaşımı VAR modelinde yer alan değişkenlerin sıralamasına duyarlıdır, yani değişkenlerin sıralaması değiştiğinde sonuçlar da değişebilir (Nazlıoğlu & Sarıtaş, 2019). Duyarlılık sorunu gidermek amacıyla, genelleştirilmiş etki-tepki fonksiyonları kullanılmıştır.

Şekil 4'te BİST Turizm ile Dolar kuru Etki-Tepki grafikleri sunulmuştur. Bulgulara göre Dolarda gelen bir şoka karşı Turizm endeksi negatif tepki vermektedir ve bu tepki yaklaşık olarak 1.5 ay sürmektedir. Aynı şekilde Turizm endeksinde meydana gelen bir şok Dolar kuru 1 aya kadar negatif tepki vermektedir.

Şekil 4: DLXTRZM ve DLUSD Etki-Tepki Grafikleri

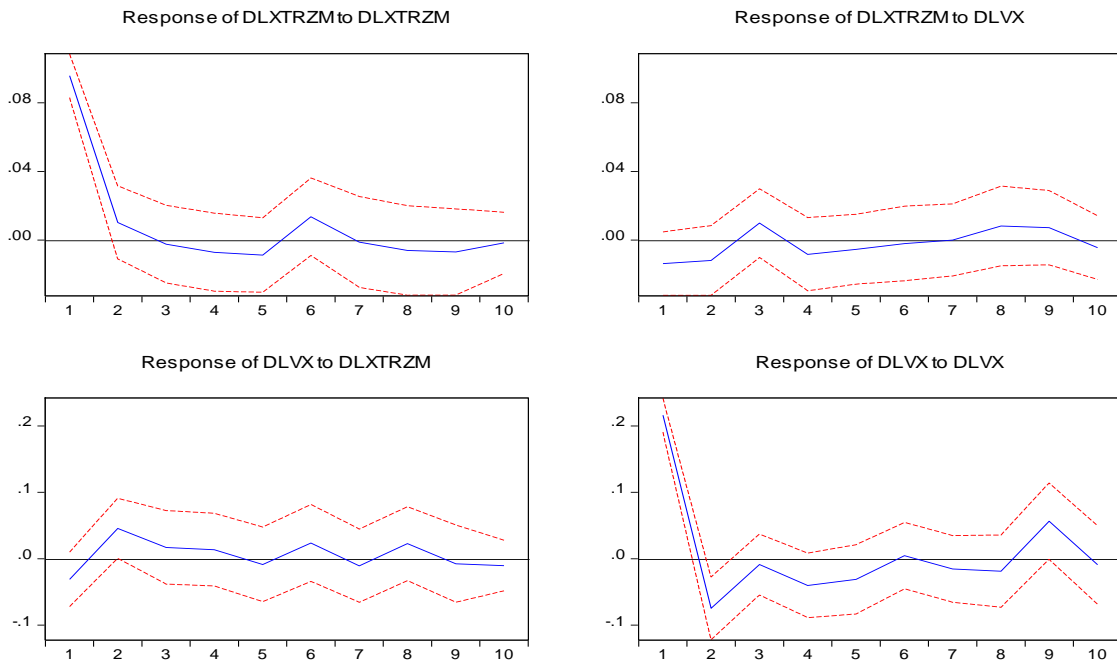
Response to Generalized One S.D. Innovations ± 2 S.E.

Şekil 5'te Turizm endeksi ve Korku endeksi Etki-Tepki sonuçları yer almaktadır, Grafiklerde gösterilen kesikli çizgiler güvenlik aralıklarını temsil etmektedir, kesikli çizgiler 0 eksenini içererek başladığı takdirde, grafik anlamsızdır. Bu durum XTRZM ve VX grafiklerinde ortaya çıkmaktadır, o yüzden Şekil 5'teki grafikler anlamsız olup herhangi bir yorum yapılamaz.

Şekil 5: DLXTRZM ve DLVX Etki-Tepki Grafikleri

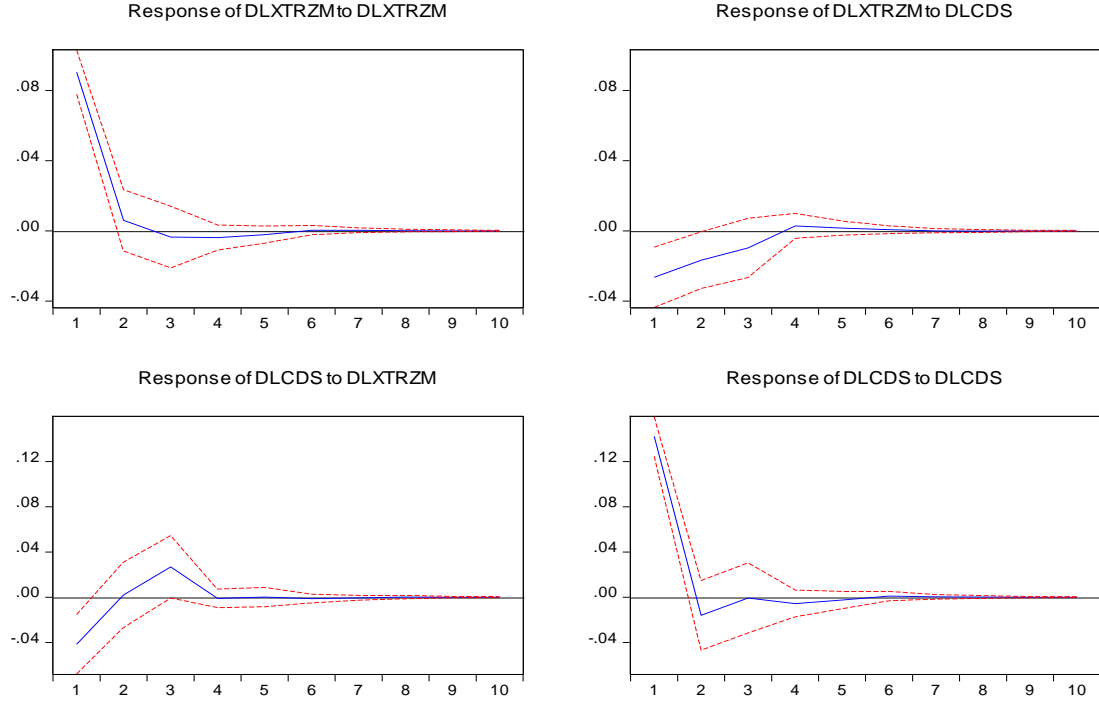
Response to Generalized One S.D. Innovations ± 2 S.E.

Şekil 6’da Turizm endeksi ile CDS primleri değişkenlerine ait Etki-Tepki grafikleri sunulmuştur, Turizm endeksi, bulgularda CDS şokuna negatif tepki verdiği görülmektedir, tepki yaklaşık olarak 2 ay sürmektedir. Aynı şekilde üçüncü grafiğe bakıldığında, Turizm endeksinde meydana gelen bir şok için CDS 1 aylık süren tepkisi negatif olarak bulunmuştur.

Şekil 6: DLXTRZM ve DLCDS Etki-Tepki Grafikleri

Response to Generalized One S.D. Innovations ± 2 S.E.

Sonuç olarak, BİST Turizm ile CDS ve Dolar kuru arasında iki yönlü negatif ve kısa süreli bir etki-tepki ilişkisi tespit edilmiştir

4.4 Varyans Ayrıştırması

Tablo 5: Kurulan Modeller İçin Varyans Ayrıştırması Sonuçları

DLXTRZM		DLXTRZM		DLXTRZM	
DLXTRZM	DLUSD	XTRZM	DLVX	DLXTRZM	DLCDS
97,5	2,5	97,1	2,9	96,23	3,76
DLUSD		DLVX		DLCDS	
DLUSD	DLXTRZM	DLVX	DLXTRZM	DLCDS	DLXTRZM
87,37	12,63	93,5	6,5	89	11

Varyans Ayrıştırması analizi, söz konusu değişkenlerde meydana gelen bir değişimin yüzde kaçını diğer değişkenin iç dinamiklerinden, yüzde kaçını diğer değişkenlerden açıkladığını göstermektedir. Yukarıdaki tabloda, kurulan modellere

için 10 aylık periyota ait sonuçların ortalaması gösterilmiştir. İstatistiksel sonuçlar, Turizm endeks getirilerinde meydana gelen bir değişimin, %97,5'i endeksin kendisinden, %2,5'i Dolar kurundan açıklandığı tespit edilmiştir. Dolardaki meydana gelen bir değişim ise, %87'si Dolar hareketlerinden, %12,6'ı Turizm endeksinden kaynaklanmaktadır.

Turizm endeksi ile CDS primleri için kurulan modelin Varyans Ayrıştırması sonuçları ise, Turizm endeksindeki değişimin yaklaşık olarak %96'sı endeksin iç dinamiklerinden kaynaklandığı, %3,7'sini CDS primleri açıkladığı görülmektedir, CDS primlerindeki değişimler ise %89'u CDS'ten, %11'i Turizm endeksinden kaynaklanmaktadır. Son olarak Turizm endeks getiriler ve Korku endeksi inceleyen model bulguları, Turizm endeksindeki değişimler %97'1'i kendisinden, %2,9'u Korku endeksinden kaynaklandığı göstermektedir. Korku endeksindeki değişimler ise %93,5'i kendisinden %6,5'i Turizm endeksinden kaynaklanmaktadır.

5. Sonuç

Çalışmada, Borsa İstanbul alt endeksi olan BİST Turizm ile Dolar kuru, 5 yıllık Türkiye CDS primleri ve korku endeksi arasındaki ilişki incelenmiştir, çalışmada 2010:3-2020:2 tarihine ait aylık veriler kullanarak VAR yöntemi kullanılmıştır. Yapılan durağanlık testinde, serilerin logaritmalı farklarını alındıktan sonra durağanlaştığı gözlemlenmiştir, ardından kurulan modellerde otokorelasyon ve değişen varyans sorunları olmadığı tespit edilmiştir. Var modeli çerçevesinde değişkenlere Granger Nedensellik Testi, Etki-Tepki ve Varyans Ayrıştırması analizleri uygulanmıştır.

Elde edilen Granger nedensellik testi bulgularında, CDS primlerinden BİST Turizm endeksine doğru bir Granger Nedensellik görülürken, diğer değişkenler için herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir. Etki-Tepki analiz bulgularında ise, CDS ve Dolar değişkenlerinde gelen bir şoka hisse senedi endeksini kısa dönemde negatif tepki verdiği, aynı zamanda hisse senedi endeksi kısa dönemde CDS ve Dolar üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu bulgular, literatürde yer alan (Erkan, Kara & Melda 2013), (Hancı 2014), (Başarır & Ketten 2016), (Polat 2016), (Sadeghzadeh 2019) ve (Soyaslan 2019) çalışmaları ile benzerlik gösterirken, (Aydemir ve Demirhan 2009), (Kamışlı vd. 2018) ve (Kiracı 2019) çalışmalarlarıyla döviz kuru ve hisse senedi arasındaki nedensellik ilişkisi açısından uyum göstermemiştir.

Turizm endeksi dolar şokuna negatif tepki vermesi, analizden önce belirlediğimiz varsayıma uymamaktadır, döviz artışları turizm hisselerinin fiyatlarını arttıracaklarını beklememize rağmen, elde edilen bulgular kısa dönemli ilişki için ters çıkmıştır.

Aynı zamanda, Korku endeksi ile hisse senedi endeksi arasında herhangi bir nedensellik bulunmamışken, etki-tepki grafikleri de anlamsız çıkmıştır. Dolayısıyla çalışmamızda VIX endeksinin hisse senedine etkisi açısından ulaşılan sonuç, literatürde var olan öngörünün tersine çıkmıştır.

Varyans Ayırıştırması analizinden elde edilen sonuçlar, tüm değişkenlerdeki değişimleri büyük oranda kendi iç dinamiklerinden kaynaklandığı göstermiştir. Ayrıca burada dikkat edilmesi gereken önemli nokta, CDS ve VIX değişkenleri küresel göstergelerdir, o yüzden Varyans Ayırıştırması bulgularında, BİST Turizm endeksi VIX ve CDS değişkenleri üzerindeki açıklama payı istatistiksel sonuç olarak doğru olsa da sonuçlarda görüldüğü kadar anlamlı olmayabilir.

Bu analiz, CDS önemli bir risk göstergesi olduğunu ve hisse senetleri üzerinde kısa dönemde nasıl etkilediğini açıklayarak, finans literatürüne destek vereceğini düşünülmektedir. Ayrıca, bu çalışma menkul kıymet piyasalarında hisse senedi yatırımcıları için, yatırım kararlarında, özellikle riski tahmin etmelerinde yardım edeceği düşünülmektedir

Hisse senedi yatırımcıları, hisse senedi fiyatını etkileyen faktörleri bulmak isterler, bu çalışmadan elde edilen sonuçlar, özellikle hisse senedi alım-satım kazancı elde etmek isteyen yatırımcılar için, risk göstergesi olarak ülkenin CDS primleri ve döviz hareketleri takip etmelerini şiddetle önermektedir. İlerleyen çalışmalarda, araştırmacılar, farklı ekonometrik yöntemler kullanarak değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi araştırabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ağırman, E., Özcan, M., & Yılmaz, Ö. (2014). Terörizmin Finansal Piyasalara Etkisi: Amprik Bir Çalışma. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 8(2), 99–117.
- Akdağ, S., Kiliç, İ., & Yıldırım, H. (2019). Does VIX Scare Stocks Of Tourism Companies? *Letters in Spatial and Resource Sciences*, 12(3), 215–232.
<https://doi.org/10.1007/s12076-019-00238-w>
- Akel, V., & Gazel, S. (2014). Döviz Kurları İle Bist Sanayi Endeksi Arasındaki Eşbütünleşme İlişkisi: Bir ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (44), 23–41.
- Altıntaş, H., & Tombak, F. (2011). Türkiye’de Hisse Senedi Fiyatları ve Makro Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi : 1987-2008. *EconAnadolu 2011: Anadolu International Conference in Economics II*, 1–21.
- Aydemir, O., & Demirhan, E. (2009). The Relationship Between Stock Prices And

- Exchange Rates Evidence From Turkey. *International Research Journal of Finance and Economics*, 1(23), 207–215.
- Badshah, W. (2016). *Makro-Ekonomik Değişkenlerin Pakistan Karachi Borsası Üstündeki Etkileri*. Anadolu Üniversitesi.
- Başarır, Ç., & Ketten, M. (2016). Gelişmekte Olan Ülkelerin CDS Primleri İle Hisse Senetleri ve Döviz Kurları Arasındaki Kointegrasyon İlişkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 369–380.
<https://doi.org/10.20875/sb.72076>
- Belen, M., & Karamelikli, H. (2016). Türkiye’de Hisse Senedi Getirileri ile Döviz Kuru Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: ARDL Yaklaşımı. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 45(1), 34–42.
- Coşkun, M., Kiracı, K., & Muhammed, U. (2016). *Seçilmiş Makroekonomik Değişkenlerle Hisse Senedi Fiyatları Arasındaki İlişki : Türkiye Üzerine Ampirik Bir İnceleme Relationship Between Stock Prices and Selected Macroeconomic Variables : An Empirical Study*. 53(616).
- Dağlıoğlu, S. (2010). *Turizm Gelişmesinin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkilerinin Ekonometrik Analizi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Uzmanlık Tezi.
- Doğru, B., & Receptoğlu, M. (2013). Türkiye’de Hisse Senedi Fiyatları ve Döviz Kuru Arasında Doğrusal ve Doğrusal Olmayan EŞ Bütünleşme İlişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
- Durmuş, S., Yılmaz, T., & Şahin, D. (2019). Makro Ekonomik Göstergelerin Endeks Getirileri Üzerindeki Etkisi: Bist Örneği. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(16), 870–886.
- Erkan, B., Kara, O., & Melda, H. (2013). Türkiye ’ de Turizm Gelirlerinin Belirleyicileri. *AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ*, (39).
- Granger, C. J. W. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), 424–438.
- Hancı, G. (2014). Kredi Temerrüt Takasları ve Bist-100 Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Maliye Finans Yazıları*, 28(102), 9–22.
- Kamışlı, S., Sevil, G., & Umer, U. M. (2015). The Dynamic Linkages Between Exchange Rates And Stock Prices: Evidence From Emerging Markets. *Journal of Finance and Investment Analysis*, 4(3), 17–32.
- Kamışlı, S., Temizel, F., & Karpuz, E. (2018). Borsa İstanbul Kimya Endeksi (XKMYA) İle Seçilmiş Makroekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkinin Analizi. In F. Temizel (Ed.), *Sanayi Sektörü Getirilerinin Belirleyicileri* (1st ed., pp. 56–74). Beta Basım Yayın A.Ş.
- Kaya, A., & Coşkun, A. (2015). VIX Endeksi Menkul Kıymet Piyasalarının Bir Nededir Midir? Borsa İstanbul Örneği. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt*, 16(1), 175–186.
- Kaya, E., & Açdoğuran, B. (2018). Finansal Dolarizasyon Unsurları Olarak Kredi Dolarizasyonu ve Mevduat Dolarizasyonu İle Hisse Senedi Getirileri Arasındaki İlişki. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (October).

- Kiracı, K. (2019). Bist Turizm Endeksi İle Dolar Kuru, Dolar Endeksi ve Petrol Fiyatları Arasındaki Nedensellik İlişkinin Ampirik Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (53), 73–86.
- Korkmaz, T., & Çevik, E. İ. (2009). Zımnı Volatilite Endeksinden Gelişmekte Olan Piyasalara Yönelik Volatilite Yayılma Etkisi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 3.
- Nazlıoğlu, E. H., & Sarıtaş, H. (2019). Korku Endeksi, Hisse Senedi Piyasası ve Döviz Kuru İlişkisi: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(4), 542–551.
<https://doi.org/10.25287/ohuiibf.538592>
- Ozair, M. (2014). What Does The VIX Actually Measure? An Analysis Of The Causation Of SPX And VIX. *ACRN Journal of Finance and Risk Perspectives*, 3(2), 83–132.
- Öztürk, B. (2008). *Makroekonomik Faktörlerin İstanbul Menkul Kıymetler Borsası ULUSAL-100 Endeksi ve Volatilitesi Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi (1997-2006)*. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Polat, M. (2016). Alternatif Yatırım Araçlarının Hisse Senedi Fiyatına Etkisi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 53(621).
- Sadeghzadeh, K. (2019). Borsa Endekslerinin Ülke Risklerine Duyarlılığı : Seçilmiş Ülkeler Üzerine Analizler. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(2), 435–450.
- Sakarya, Ş., & Akkuş, H. T. (2018). Bist-100 ve Bist Sektör Endeksleri İle VIX Endeksi Arasındaki İlişkinin Analizi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(40). <https://doi.org/10.31795/baunsobed.492470>
- Şengönül, A., Karadaş, H. A., & Koşaroğlu, Ş. M. (2018). *Makroekonomik Değişkenler ve Finansal Değişkenlerin Uzun Dönem İlişkisi : SVAR Analizi*. 63–85.
- Soyaslan, E. (2019). Döviz Kuru ile BİST Turizm Endeksi Arasındaki İlişkinin Analizi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 12(18).
<https://doi.org/10.26466/opus.585398>
- Temizel, F. (2018). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Makroekonomik Değişkenlerin Hisse Senedi Piyasalarına Asimetrik Etkileri* (1st ed.). Beta Basım Yayım A.Ş.
- Temizel, F., & Kamışlı, M. (2019). Finansal Korku Endeksleri Arasındaki İlişkilerin Analizi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi Journal*, 14(2), 167–176.
- Temizel, F., Yetkin, S., & Kostakoğlu, F. (2018). Bist XTEKS Getirisi İle Makroekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkinin Analizi. In F. Temizel (Ed.), *Sanayi Sektörü Getirilerinin Belirleyicileri* (1st ed., pp. 132–149). Beta Basım Yayım A.Ş.
- Uğurlu, E. (2015). *Durağanlık , Birim Kök Sınamaları*. 1–17.
<https://doi.org/10.13140/rg.2.1.3262.2561>

KADIN YOKSULLUĞUYLA MÜCADELEDE MİKRO KREDİ: BİLECİK ÖRNEĞİ¹

Necati ÇİFTÇİ²
ARI⁴

Gürkan HAŞİT³

Mustafa

Sevgi GÖNÜLLÜOĞLU⁵

Rıdvan KOCAMAN⁶

Özet

Gittikçe artan gelir dağılımındaki eşitsizlikler özellikle toplumun en dezavantajlı grubu olan kadınların yoksulluğu şiddetli bir şekilde hissetmelerine neden olmaktadır. Genelde yoksulluk ve özelde kadın yoksulluğu sonucunda toplumsal sorunlara elverişli bir toplumsal yapı ortaya çıkmaktadır. İlk defa Dr. Muhammed Yunus tarafında 1970'li yılların ortalarında Bangladeş'te uygulama alanı bulan mikro kredi, son yıllarda kadın yoksulluğunu giderme amacıyla çok sayıda ülkede bir araç olarak kullanılmaktadır. Bilecik ilinde mikro krediden yararlanan kadınlara yönelik yapılan bu çalışma sonucunda mikro kredinin kadın yoksulluğunu azaltmada etkili bir araç olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mikro Kredi, Kadın Yoksulluğu, Grameen Bankası.

MICRO CREDIT FOR AGAINİST WOMEN POVERTY: BİLECİK CASE

Abstract

As a result of inequalities in income distribution, Women, the most disadvantaged group of society, feel deeply poverty. A social structure favorable to social problems emerges due to poverty in general and women's poverty in particular. For the first time, Micro credit, which has been applied by Dr. Mohammed Yunus in Bangladesh in the mid-1970s, has been used as a tool in many countries for the purpose of prevent women's poverty in recent years. In this study, women who used micro credit in bilecik were surveyed and we found that micro credit is an effective tool in reducing women's poverty.

Keywords: Micro Credit, Women Poverty, Grameen Bank.

¹ Bu makale Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi BAP Birimi tarafından desteklenen 2015-02.BŞEÜ.05-01 nolu projeden türetilmiştir.

² Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisat. necati.ciftci@bilecik.edu.tr

³ Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İşletme. gurkan.hasit@bilecik.edu.tr

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İşletme. mustafa.ari@bilecik.edu.tr

⁵ Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İşletme. sevgi.gonulluoglu@bilecik.edu.tr

⁶ Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İşletme. ridvan.kocaman@bilecik.edu.tr

1. Giriş

Son yıllarda ister gelişmiş isterse gelişmekte olan ülke olsun az ya da çok tüm ülkelerde gelir dağılımında eşitsizlikler bulunmakta ve bu eşitsizlikler zamanla daha da artmaktadır. Gelirin eşitsiz dağılımının doğal sonucu olarak kapsam ve boyutları değişmekle birlikte yoksulluk olgusu ortaya çıkmaktadır (Çelebi ve Boz, 2016: 108). Oldukça geniş ve göreceli bir kavram olan yoksulluk bu haliyle bir tanım yapılmasını da güçleştirmektedir (Gerşil, 2015:161). Günümüzde yoksulluk bir ekonomik sorun olmanın yanında sosyal, siyasal ve ahlaki boyutlarıyla birlikte ele alındığında oldukça karmaşık bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır (Kızıloğlu vd., 2012:430). Cinsiyet, eğitim, zaman, mekan, kültür gibi boyutları olan yoksulluğu tanımlamak üzere çok sayıda tanım yapılmıştır (Baktır ve Erdem, 2015: 54). En basit şekilde yoksulluk insanların temel ihtiyaçlarını karşılayamama durumu olarak tanımlanabilir. Yoksulluk kavramı açlık, yokluk, muhtaç olma, en temel insani ihtiyaçları yeterince karşılayamama, ekonomik varlık sahibi olamama, düzenli bir iş ve gelirin olmaması şeklinde de tanımlanabilir. Ancak bu tanımın bile yoksulluğu bütün boyutları ile ele aldığını söylemek mümkün değildir. Çünkü insanın kendini gerçekleştirme olanaklarından mahrum olması, toplum tarafından dışlanması, ekonomik sıkıntılar nedeniyle kendi kararlarını bağımsız bir şekilde alamaması diğer aile üyelerine veya toplumun diğer bireyelerine bağımlı olması da farklı bir yoksulluk şeklidir. Nasıl bir tanım yapılacak olunursa olunsun bir boyutu ile bu tanımın eksik olacağını ifade etmek gerekir. Kısaca yoksulluk, insan onuruna ve kişiliğine yakışır bir hayat düzeyinin altında yaşama ve ekonomik olarak yetersiz olma durumudur (Seyyar, 2003). Aslında önemli olan herkesin üzerinde uzlaşabileceği bir tanım yapmak yerine yoksulluğun nedenleri ve biçimlerini araştırmaktır (Temiz, 2008:62). Dolayısıyla yoksulluk ile mücadele edebilmek için öncelikle buna neden olan faktörlerin neler olduğunun doğru bir şekilde tespit edilmesi gerekir (Topalhan ve Yeşilkaya, 2017:58, Bayat, 2015: 54).

Sosyal ve ekonomik olarak güçsüz kimseler yoksulluk sorunundan daha fazla etkilenmektedirler. Toplumun dezavantajlı gruplarının başında kadınlar, çocuklar, engelliler ve yalnız yaşayan yaşlı bireyler gelmektedir (Güzel, 2011: 81). Yoksulluk ile toplumsal cinsiyet farklılıkları, eğitimde fırsat eşitsizliği, iş hayatından dışlanmışlık gibi yoksulluğun nedenleri arasındaki ilişki dikkate alındığında, yoksullar arasında en geniş kesimin kadınlar olduğunu söylemek mümkündür (Gerşil, 2015: 161). Gelişmekte olan ülkelerde toplumsal cinsiyet eşitsizliği, toplumun kadının sosyal hayattaki yerine dair olumsuz algısı, eğitim ve iş hayatından dışlanmış olması kadınların erkeklere göre yoksulluğu daha derinden ve farklı şekillerde yaşamalarına neden olmaktadır. Yoksul kadınlar arasında en yoksul kadın grubu ise hane reisi olan kadınlardır. Özellikle hane reisi olan kadınlar çocuk sahibi veya ailenin yaşlı üyelerinin bakımından da sorumlu ise yoksulluk çok daha şiddetli bir hal almaktadır (Alptekin, 2014: 16-17, Moghadam, 2005: 28).

Yoksul kadınların bir iş sahibi olmasını sağlayarak yoksulluğun azaltılmasını hedefleyen mikrokredi temelde kadınlara yönelik geliştirilen bir araçtır. Mikrokredi geleneksel finans sisteminden kredi alması mümkün olmayan yoksul girişimcilere verilen oldukça düşük miktardaki kredilerdir. Diğer banka kredilerinden farklı olarak mikrokredi, kısa vadeli, genellikle haftalık periyotlar şeklinde geri ödemeli, düşük faizli bir kredi türüdür. Yoksullara ve çoğunlukla da kadınlara, kendileri ve ailelerinin ekonomik durumlarını iyileştirmelerine fırsat verecek şekilde gelir getirici bir serbest meslek sahibi olmalarını sağlayacak düşük miktarda kredilerdir. Geleneksel finans sisteminin, kredi karşılığında teminat olarak gösterebilecekleri varlıkları olmayan yoksul kesimlerin erişimine kapalı olması sonucunda ortaya çıkan mikrokredide, katılımcılardan herhangi bir teminat istenmemekte ve karmaşık bir kredi verme prosedürü izlenmemektedir (Schreiner ve Colombet, 2001:339).

Mikro kredi, gelir getirici bir faaliyette bulunmak üzere iş yapma fikri olan ve küçük bir başlangıç sermayesine ihtiyaç duyan yoksullara imkân vermektedir. Sadece güvene dayanan, teminatsız ve kefilsiz küçük sermaye şeklindeki kredi, mikro kredi olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışmada Bilecik’te mikrokredi kullanan kadınların ekonomik olarak durumlarının iyileşip iyileşmediğini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada önce kadın yoksulluğu kavramı ele alınmış ve kadın yoksulluğunu gidermede son yıllarda daha fazla gündeme gelen mikro kredi uygulamalarının Dünya ve Türkiye’de uygulamaları gözden geçirilmiştir. Daha sonra Bilecik’te mikro kredi kullanan kadınlara yönelik olarak anket uygulanmış ve elde edilen bulgular sonuç kısmında yorumlanmıştır.

2. Kadın Yoksulluğu ve Nedenleri

Kadın yoksulluğu kavramı 1970’li yıllarda kullanılmaya başlanan bir kavramdır. 1978 yılında ABD’de “yoksulluğun kadınlaşması” kavramı ilk defa Pearce tarafından kullanılmıştır (Pearce, 1978:28-30, McInahan; Kelly, 1999: 129). Pearce Amerika’da yoksullara yönelik yaptığı araştırmada yoksullar içinde kadınların 2/3 oranında olduğunu tespit etmiş ve kadınların II. Dünya Savaşından sonra işgücüne katılımının artmasına rağmen ekonomik durumlarının gittikçe kötüleşmekte olduğunu söylemiştir (Alptekin, 2014: 16-25, Tutar ve Alpaslan, 2017: 177, Ünlütürk, 2009: 25). Kadın ile erkek arasında, hatta kadınların kendi aralarında bile var olan yapısal eşitsizlikler bir toplumsal ve ekonomik sorun olarak kadın yoksulluğunu önemli bir sorun olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Kadın yoksulluğu kavramı, 1995 yılında 4. Dünya Kadın Konferansı Eylem Planı’nda “Yoksulluğun Kadınlaşması” ifadesiyle ilk defa yer almıştır (Ünlütürk, 2009: s. 25). Yoksulluk sadece kadınlara mahsus bir sorun değildir, ancak toplumun dezavantajlı kesimleri arasında kadınlar yoksulluk sorununu daha derinden yaşamakta ve hissetmektedir. Yoksul olmak kadınlar açısından aynı zamanda sosyal hayatta yer bulamama ve sosyal dışlanma ile sonuçlanmaktadır (DPT, 2006: 91).

Özellikle az gelişmiş ülkelerde toplumsal cinsiyet farklılıkları, eğitimde fırsat eşitsizliği, iş hayatından dışlanmışlık, istihdam olanaklarına erkeklere göre daha az ulaşabilmeleri, sigortasız olarak enformel sektörde çalışma zorunda kalmaları ve düşük ücretlerle çalışmaları kadın yoksulluğuna neden olan temel faktörlerdir.

Kadın yoksulluğu kavramı sınıfsal, etnik kimlik ve dini veya ideolojik farklılıkları dikkate almadığı gerekçeleri ile eleştirilmektedir. Yoksulluğun kadınlaşması kavramı yoksulluğu sadece demografik bir değişkene bağlamakla aynı zamanda farklı sosyo-ekonomik kesimlerde yer alan kadınlar arasındaki farklılıkları da göz ardı etmektedir (Şener, 2009:2).

Kadın yoksulluğu ile mücadelede bir çok politika aracı geliştirilmiştir. Bu araçlar arasında en çok üzerinde durulana ise kadınlara yönelik olan mikrokredi uygulamalarıdır. Kadınlara verilen bu şekildeki küçük destekler ile hem kadının ekonomik yönden hemde sosyal olarak gelişmesi hedeflenmektedir.

3. Türkiye ve Dünyada Mikro Kredi Uygulamaları

İlk defa Bangladeş'te uygulama alanı bulan mikrokredi, kurucusu Muhammed Yunus tarafından bir iş yaratma ve yoksulluğu hafifletme platformu olarak tanımlanmıştır. Prof. Dr. Muhammed Yunus 1974 yılında Bangladeş Chitagong üniversitesi civarında bulunan köylerdeki yoksullar üzerine yaptığı araştırmasında, bu kişilerin kişisel becerilerini kullanarak oldukça iyi işler yaptıklarına şahit olmuştur. Yunus, sanılanın aksine bu insanların yoksul olma sebeplerinin eğitimsiz, cahil veya tembel olmaları değil iş yapacak yeterli sermayeye sahip olmadıklarını tespit etmiştir. Yoksul olmaları nedeniyle ticari bankalardan teminat karşılığı kredi alamayan bu insanlar yüksek faizle tefecilerden borçlanmakta ve yarattıkları ekonomik değerler de tefecilere gitmekteydi. Bunun üzerine Yunus, tespit ettiği 42 kişiye 27 dolar vermiş, faizsiz kullanabilecekleri bu küçük krediyi diledikleri zaman ödeyebileceklerini söylemiştir. Mikrokredi fikri bu şekilde doğmuştur (Yunus 2003, 15-20). 1970'li yılların ortasında Bangladeş'te ilk uygulama alanı bulan mikrokredi, 1980'li yıllardan itibaren hızla Asya, Afrika, Amerika ve Avustralya'da yoksul kadın girişimcilere krediler veren bir program şeklini almıştır.

Birleşmiş Milletler, 2005 yılını mikrokredileri teşvik etmek amacıyla Uluslararası Mikrokredi Yılı ilan etmiş ve 2006 yılında Grameen Bank ve Muhammed Yunus, yoksulları güçlendirmeye yönelik çabaları nedeniyle Nobel Barış Ödülünü kazanmıştır (Levin, 2012: 111).

Mikro kredi, gelir getirici bir faaliyette bulunmak üzere iş yapma fikri olan ve küçük bir başlangıç sermayesine ihtiyaç duyan yoksullara imkân vermektedir. Sadece güvene dayanan, teminatsız ve kefilsiz küçük sermaye şeklindeki kredi, mikro kredi olarak kabul edilmektedir.

Yoksullara ödünç para verme amacıyla Yunus tarafından kurulan Grameen Bankası, grup kredisi yöntemine dayalı bir model olarak ortaya çıkmıştır (Esty, 2011:25).

Oluşturulan 5'er kişilik gruplar aldıkları küçük tutarlı kredilerin geri ödenmesinde birbirlerinin kefilidir. Alınan kredi kısa vadeli ve haftalık taksitler şeklinde geri ödenmekte ve her bir taksit toplam kredinin % 2'si kadar olmaktadır (Chowdhury vd., 2005: 300).

Türkiye'deki ilk mikro kredi uygulaması, 2002 yılında Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı tarafından kurulan ve bir çeşit mikro ekonomik destek işletmesi olan MAYA (Kadın Emeğini Değerlendirme) olmuştur. 1999 Marmara depreminden sonra Kocaeli'nde faaliyetine başlayan MAYA 2003 yılında İstanbul'da da mikro kredi uygulamasına geçmiştir (İstanbul Ticaret Odası, 2004).

Bir diğer mikrokredi uygulaması ise Türkiye Grameen Mikro Kredi Projesi (TGMP)'dir. 2003 yılında Türkiye İsrافی Önleme Vakfı, Diyarbakır Valiliği ve Grameen Trust'ın işbirliği ile Diyarbakır'da başlatılan TGMP, Dünya Bankası'nın 500 milyon dolar kredi desteği ve Başbakanlığın da 130 milyon dolar bütçe ayırmasıyla başlamıştır (COMCEC, 2007, Ören vd., 2012). TGMP kar amacı gütmeyen bir kuruluştur. Türkiye Grameen Mikro kredi Projesi günümüzde Türkiye'nin birçok iline dağılmış olup, faaliyet sahasını oldukça genişletmiştir (TGMP, 2012: 19).

Mikro kredinin temel özellikleri şunlardır (Çiftçi ve Akkul, 2013:126, Ceyhan, 2010:12);

-Kendi işini kurarak gelir getirici faaliyette bulunan yoksullara özellikle de kadınlara destek vermeyi amaçlamaktadır.

-kefalet, teminat ve senet gibi işlemlerinin istenmemesi nedeniyle borcu ödeyemeyenlerle ilgili icra takibi yapılmamaktadır.

-Bütün verilen krediler hizmet maliyeti de dâhil olmak üzere haftalık taksitler halinde geri ödenmektedir.

-Başlangıçta kredi alan üyeler zamanında krediyi ödediğinde ve toplantılara düzenli olarak katıldığında almış olduğu kredi limitini arttırma imkânına sahip olabilmektedir.

-Kredi verilen müşteri sürekli takip edilmekte ve gerektiği zaman farklı kredi destekleri sağlanabilmektedir.

-Kredi verilen kesim genellikle kayıt dışı sektörlerde istihdam edilen yoksul müşteri kitlesi olarak nitelendirilebilmektedir.

4. Literatür

1980'li yıllardan itibaren yoksulluğun önemli bir sorun olarak görülmeye başlanması ve bu sorunu gidermek üzere yeni politikaların hayata geçirilmesi sonucunda bu alanda gerek Türkiye gerekse Dünyada oldukça geniş bir literatür oluşmuştur. Yapılan uygulamalı çalışmaların çok büyük bir kısmı mikrokredi kullanılarak kadın

yoksulluğunun azaltılabileceği sonucuna ulaşırken nispeten daha az çalışma mikrokredi kullanımının kadın yoksulluğunu azalmada etkili olmayacağı sonucuna ulaşmıştır.

Todd (2000) Filipinler’de yapılan çalışmada, mikro kredinin yararlanıcılarını yoksulluktan kurtaramadığı, hane halkının ekonomik durumunda çok sınırlı bir iyileşme yarattığını belirtmiştir.

Dunn ve Gordon (2001), tarafından Peru için yapılan çalışma, mikrokredi kullanıcılarının ailelerinin gelir ve harcama düzeyini arttırdıklarını göstermiştir.

Dunn (2005) Bosna Hersek’te gerçekleştirdiği çalışma, mikrokredilerin yatırımları, verimliliği ve geliri artırdığını tespit etmiş ve mikrokredilerin informal ekonominin gelir üzerindeki olumsuz yönlerini azaltarak girişimciliği teşvik ettiğini belirtmiştir.

Bruhn ve Love (2009), Meksika’da Banco Azteca tarafından kullanılan mikrokredilerin işletmelerin istihdam kapasitesini %1.4 artırdığını belirtmişlerdir.

Bhuiyan vd.(2013), Microcredit Impact on Children’s Education and Women Empowerment: A Review Experience of Grameen Bank Microfinance Schemes in Bangladesh adlı çalışmasında Grameen Bank aracılığı ile kredi kullanan kadınların çocuklarının daha iyi eğitim aldıklarını tespit etmiştir.

Al-Mamun, Mohiuddin ve Mariapun (2014), Malezya mikrokredi programlarının kadın kredi kullanıcılarının istihdamı üzerindeki pozitif etkisi tespit etmiştir.

Mikrokredinin kadın yoksulluğunu önlemede etkili bir araç olduğu sonucuna ulaşan yukarıdaki çalışmalara karşın bazı uygulama sonuçları mikro kredinin kadın yoksulluğunu azaltmada etkili olmadıkları sonucuna ulaşmıştır.

Cohen (2002), çalışmasında nitel ve nicel araştırmalarda aşırı yoksullara verilen kredilerin başarıya ulaşmadığını yoksulluk sınırı çevresinde kümelenen bir gruba verildiğinde başarı sağlama olasılığının daha yüksek olduğunu ifade etmiştir. (Güneş, 2010:94).

Sultakeev (2018), Kırgızistanda uygulanan mikrokredi programlarının yoksulluğu azaltıcı etkisi bulunmadığı sonucuna ulaşmış, mikrokredinin yoksulluğu azaltıcı etkisinin olmamasını ise çok yüksek faiz oranlarından kaynaklandığını ileri sürmüştür.

2000’li yıllarda TGMP’nin Türkiye’de faaliyete başlamasıyla birlikte mikrokredinin etkileri üzerine Türkiye’de de çok sayıda uygulamalı çalışma yapılmıştır.

Bakan vd (2010), Türkiye’de 22 İli kapsayan çalışmalarında mikrokredi öncesi yoksulluk oranının %83,6 iken, mikrokredi kullanımı sonrası bu oranın %57,9’a düştüğünü belirtmiştir.

Akbıyık ve Şahin (2010), Malatya iline yönelik yaptıkları çalışmada mikrokredi kullanıcılarının gelirlerinde %25 civarında bir artış olduğunu söylemektedir.

Ceyhan (2010), Karaman iline yönelik yaptığı çalışmada mikrokredinin yoksullukla mücadelede ve kırsal kesimde yaşayan kadınların ekonomik durumlarının iyileştirilmesinde etkili olduğunu sonucuna ulaşmıştır.

Çiftçi ve Akkul (2013), Cinsiyetler Arası Gelir Eşitsizliğini Gidermede Mikro Kredi Uygulamalarının Etkinliği: Bilecik ili Örneği adlı çalışmasında Bilecik ilinde yaşayan kadınların gelirlerinde dikkate değer bir artış olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Bayraktutan ve Akatay (2012), Kocaeli özelinde yapılan bu çalışmada özellikle kentsel yoksullukla mücadelede mikro kredinin etkili olduğu sonucu elde edilmiştir.

Şengür ve Taban (2012), “Yoksullukla Mücadele Stratejisi Olarak Mikro Kredi Uygulaması: Eskişehir İli Örneği” adlı çalışmasında kullanıcı kadınların gelirlerinde mikrokredi ciddi artışlar olduğu ve her dört aileden biri yoksulluk sınırının üzerine çıktığını belirlemişlerdir.

Taşpınar (2013), Afyonkarahisar ili örneğinde mikrokredi uygulamaları sonucunda kadınların gelir, istihdam ve sosyal yaşama katılımı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu belirtmiştir.

Yıldız ve Gökteş (2013), Kırıkkale’de mikrokredi kullanan kadınların %63’ünün varolan işlerini büyütmek isteyen küçük işletme sahipleri, %37’sinin ise hiçbir geliri olmayan kadınlardan oluştuğu sonucuna ulaşmıştır.

Ece (2014), Şırnak iline yönelik yaptığı çalışmada mikro kredi kullanan kadınların sosyo-ekonomik durumlarında olumlu yönde bir değişim olduğunu tespit etmiştir.

Öz ve Çolakoğlu (2014), Sakarya’ya ilişkin yaptıkları çalışmaları sonucunda mikrokrediden yararlanan kadınların memnuniyet oranlarının yüksek olduğu ve sosyo-ekonomik statülerine olumlu bir katkısı olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Baktır ve Erdem (2015) “Türkiye’de Kadın Yoksulluğunun Çözümünde Mikro Kredi Uygulamaları” isimli çalışmalarında Türkiye’de mikro kredi uygulamalarının, kullanıcılarının gelirlerini artırdığı bulgusuna ulaşmışlardır.

Altunöz (2015), Türkiye’ye ilişkin regresyon yöntemini kullanarak yaptığı çalışmada mikrokredi kullanımındaki bir birimlik artışın kendi hesabına çalışan kadın sayısını 0.043 birim arttırdığını belirlemiştir. Benzer bir şekilde Özmen(2012) mikro kredi kullanımındaki bir birimlik artışın kendi hesabına çalışan kadın sayısında 0.038 bir birimlik artışa yol açtığını tespit etmiştir.

Aşkın ve Barış(2015), Kadın istihdamının Arttırılmasında Mikro Kredi Uygulamasının Etkisi: Tokat İli Örneği adlı çalışmasında mikro kredi uygulamasının kadın istihdamının niteliği ve niceliğini arttırma yönünde bir katkı sağlamadığını belirtmiştir.

5. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma Bilecik'te mikrokredi kullanan kadınların ekonomik olarak durumlarının iyileşip iyileşmediğini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Amaç doğrultusunda, gözetim yöntemine başvurulmuş ve düzenlenen anket formu yardımıyla Bilecik ilinde en az bir defa mikro krediye başvuru yapmış 71 kadın katılımcıdan yüz yüze görüşülerek araştırma verileri toplanmıştır. Bazı soruları cevaplamak istemeyen ve cevap şıklarında hep uç değerlere cevap veren 7 anket analizler öncesinde iptal edilmiştir. Anketler sonucunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır;

- Kadınların krediye başvurma amaçları,
- Kredi ile istihdam sağlayıcı bir iş yapılıp yapılmadığı,
- Eğer bir iş kurdularsa ne tür işler yaptıkları,
- Yapılan işten sağladıkları kazanç,
- Kredinin istihdama katkı sağlayıp sağlamadığı,
- Mikrokredi aracılığıyla yaptıkları işlerin yoksulluklarının azaltılmasında etkili olup olmadığı,
- Elde ettikleri geliri ne şekilde kullandıkları gibi sorulara cevap aranmıştır.

Araştırma katılımcılarının profillerinin analizi ve değişkenler arasındaki ilişki ve yönlerini belirlemek amacıyla korelasyon analizi SPSS istatistik paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

6. Anket Bulguları

Katılımcıların Profillerinin Analizi;

Tablo 1'de Bilecik'te mikro kredi kullanan ve ankete katılan kadınların yaş aralıkları yer almaktadır. 40-49 yaş aralığında ankete katılanlar en büyük yaş aralığını oluşturmaktadır. Ankete katılan kadınların çoğunluğu (% 76,6) 49 ve daha küçük yaşlardırlar.

Tablo 1. Ankete Katılanların Yaşı

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
20-29	9	14,1	14,1	14,1
30-39	19	29,7	29,7	43,8
40-49	21	32,8	32,8	76,6
50-59	13	20,3	20,3	96,9
60 ve üzeri	2	3,1	3,1	100,0
Total	64	100,0	100,0	

Tablo 2. Ankete Katılanların Eğitim Düzeyi

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
İlköğretim	24	37,5	37,5	37,5
Ortaöğretim	28	43,8	43,8	81,3
Yükseköğretim	12	18,8	18,8	100,0
Toplam	64	100,0	100,0	

Ankete katılan ve mikro kredi kullanan kadınların eğitim düzeyi Tablo 2’ de gösterilmektedir. Buna göre, mikro krediden en çok orta öğretim mezunlarının (%43,8) yararlandığı görülmektedir. En az yararlananların ise yükseköğretim mezunları (%18,8) olduğu görülmektedir. Mikro krediden yararlanan kadınların %81,3’ü ilköğretim ve ortaöğretim mezunu olduğu görülmekte ve mikro krediden en az yararlanan eğitim düzeyine sahip kadınlar yükseköğretim mezunu olduğu görülmektedir. Bu durumu eğitim düzeyi arttıkça mikro krediye duyulan ihtiyacın azaldığı yönünde yorumlayabiliriz.

Tablo 3’de Bilecik’te mikro kredi kullanan kadınların medeni durumları yer almaktadır. Buna göre mikro krediden büyük çoğunlukla (%81,3) evli kadınların yararlandığı görülmektedir. Bunu sırasıyla bekar (%10,9) ve eşinden ayrılmış (%7,8) kadınlar takip etmektedir.

Tablo 3. Ankete Katılanların Medeni Durumu

	Sıklık	Yüzde	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Bekar	7	10,9	10,9	10,9
Evli	52	81,3	81,3	92,2
Eşinden Ayrılmış	5	7,8	7,8	100,0
TOPLAM	64	100,0	100,0	

Tablo 4 . Evlilerin Eş Seçme Şekli

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Görücü Usulü	18	34,6	34,6	34,6
KendimKarar Verdim	34	65,4	65,4	100,0
Toplam	52	100,0	100,0	

Tablo 4’de mikro kredi kullanan evli olan kadınların eş seçme şekli yer almaktadır. Buna göre evli kadınların %34,6’sı görücü usulü ile evlendiğini söylerken %65,4’ü eş seçimlerinin kendilerinin yaptığını belirtmiştir.

Tablo 5. Eğitim Düzeyine Göre Eş Seçimi

	EŞ SEÇİMİ		Toplam
	Görücü Usulü	Kendim Karar Verdim	
EĞİTİM DÜZEYİ İlköğretim	12	10	22
Ortaöğretim	6	19	25
Yükseköğretim	0	5	5
Toplam	18	34	52

Tablo 5’de ankete katılan evli kadınların eğitim düzeyine göre eş seçimleri yer almaktadır. İlköğretim mezunu evli 22 kadından 10’u eş seçimlerini kendileri yapmışken ortaöğretim mezunu evli kadınlardan 25’inden 19’u ve yükseköğretim mezunu evli kadınların 5’i yani tamamı eşlerini kendileri seçmiştir. Bu durumu eğitim düzeyi arttıkça kadınların eşlerini kendilerinin seçtiği şeklinde yorumlayabiliriz.

Tablo 6. Ankete Katılanların Yaşadığı Yer

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Şehir Merkezi	57	89,1	89,1	89,1
Kasaba	1	1,6	1,6	90,6
Merkeze Bağlı Köy	3	4,7	4,7	95,3
Köy	3	4,7	4,7	100,0
Toplam	64	100,0	100,0	

Tablo 6’de ankete katılan kadınların yaşadığı yer gösterilmektedir. Buna göre mikro kredi kullanan kadınların büyük çoğunluğu (57 kişi) şehir merkezinde yaşarken 3 kişi merkeze bağlı köyde 3 kişi köyde ve 1 kişi de kasabada yaşamaktadır.

Tablo 7’de ankete katılan evli kadınlara sorulan “Eşiniz çalışıyor mu?” sorusuna verilen cevaplar görülmektedir. Buna göre 44 kadının eşi çalışırken 8 kadının eşi çalışmamaktadır.

Tablo 7. Evlilerin Eşlerinin Çalışma Durumu

	Sıklık	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	44	84,6	84,6
Hayır	8	15,4	100,0
Toplam	52	100,0	

Tablo 8. Evlilerin Eşlerinin Meslekleri

	Sıklık	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Esnaf	12	23,1	23,1
Memur	5	9,6	32,7
İşçi	20	38,5	71,2
Çiftçi	1	1,9	73,1
Emekli	8	15,4	88,5
Serbest Meslek	6	11,5	100,0
Toplam	52	100,0	

Tablo 8’de ankete katılan evli kadınların eşleri gösterilmektedir. 12 kadının eşi Esnaf iken 5 kişinin memur, 20 kişinin işçi, 1 kişinin çiftçi, 8 kişinin emekli ve 6 kişinin eşi serbest meslektir. Tablo 6’de eş çalışma durumunu çalışmıyor diye belirten 8 kadının eşlerinin emekli oldukları için çalışmadığı görülmektedir. Tablo 8’de esnaf ve işçi olarak çalışan mikro kredi kullanan evli kadınların eşlerinin % 61,6’yı oluşturarak en büyük kesimi oluşturduğu görülmektedir. En küçük kesimi ise %1,9 ile çiftçi ve %9,6 ile memur eşler oluşturmaktadır.

Tablo 9. Mikro Kredi Öncesi Çalışma Durumu

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	26	40,6	40,6	40,6
Hayır	38	59,4	59,4	100,0
Toplam	64	100,0	100,0	

Tablo 9’da ankete katılan kadınlara sorulan “Mikro kredi almadan önce çalışıyor muydunuz?” sorusuna verilen cevapların sıklığı görülmektedir. Buna göre mikro kredi alan kadınların %59,4’ü kredi almadan önce her hangi bir işte çalışmazken %40,6’sı çalıştığını söylemiştir. Bu bize mikro kredi uygulamasının kadın iş gücünün istihdama kazandırdığını göstermektedir. İstihdama katılan bu kadınların bir

kesiminin kuracağı işte yanlarında eleman çalıştırarak dolaylı olarak da istihdama katkı sağlayacağı kesindir. Bu durum Tablo 10'de görülmektedir. Nitekim mikro krediden faydalanan 6 kadın yanlarında işçi çalıştırdığını belirtmiştir. Aynı zamanda istihdam artışının işsizlik oranını düşüreceğinden mikro kredi uygulamalarının işsizlik oranının düşürülmesinde etkili olacağı söylenebilir.

Tablo 10'da mikro kredi almadan önce çalıştığını belirten 26 kadının önceki çalışma alanları görülmektedir. 1 kişi önceden memur olduğunu belirtirken 12 kişi işçi ve 13 kişi serbest meslek ile uğraştığını belirtmiştir.

Tablo 10. Mikro Kredi Almadan Önce Çalışan Kadınların Çalıştığı Sektörler

	Sıklık	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Memur	1	3,8	3,8
İşçi	12	46,2	50,0
Serbest Meslek	13	50,0	100,0
Toplam	26	100,0	

Tablo 11'de mikro kredi alan kadınların kurdukları işte kimlerle çalıştığını görülmektedir. Kadınların çok büyük bir kısmı (%81,3) kurdukları işte tek başlarına çalıştıklarını söylerken %9,4'ü işçi çalıştırdığını, %7,8'i eşiyile ile çalıştığını ve %1,6'sı yani sadece 1 kişi kurulan işte sadece eşinin çalıştığını belirtmiştir.

Tablo 11. Kurulan İşte Çalışılma Durumu

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Tek Başıma Çalışıyorum	52	81,3	81,3	81,3
Yanımda İşçi Çalıştırıyorum	6	9,4	9,4	90,6
Eşim Çalışıyor	1	1,6	1,6	92,2
Eşimle Birlikte Çalışıyorum	5	7,8	7,8	100,0
Toplam	64	100,0	100,0	

Tablo 12. Mikro Kredinin Kullanıldığı Sektörler

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Tekstil	7	10,9	10,9	10,9
Kuaförlük	3	4,7	4,7	15,6
Tuhafiye	8	12,5	12,5	28,1
Dikiş	12	18,8	18,8	46,9
El İşi/Nakış	11	17,2	17,2	64,1
Hayvancılık	1	1,6	1,6	65,6
Diğer	22	34,4	34,4	100,0
Toplam	64	100,0	100,0	

Tablo 12’de mikro kredi ile kurulan iş kolları gösterilmektedir. Buna göre en çok tercih edilen sektörler dikiş, el işi/nakış (%36) iken en az tercih edilen sektörler (%6,3) kuaförlük ve hayvancılıktır. Yanı sıra önemli bir kesim (%34,4) diğer sektörlerde iş kurduklarını belirtmiştir.

Tablo 13. Elde Edilen Gelirin En Çok Harcandığı Alanlar

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Temel İhtiyaç	11	17,2	17,2	17,2
Tasarruf	3	4,7	4,7	21,9
Genel İhtiyaç	30	46,9	46,9	68,8
Yatırım	15	23,4	23,4	92,2
Eğitim/Sağlık	3	4,7	4,7	96,9
Diğer	2	3,1	3,1	100,0
Toplam	64	100,0	100,0	

Tablo 13’de mikro kredi sonrası kurulan işte gelirin en çok harcandığı alanlar görülmektedir. Buna göre, en çok harcanan alan %46,9 ile genel ihtiyaçlar iken bunu sırasıyla %23,4 ile yatırım, %17,2 ile temel ihtiyaçlar, %4,7 ile tasarruf ve eğitim/sağlık ve %3,1 ile diğer takip etmektedir.

Mikro kredinin aile geliri üzerindeki etkisinin belirlenmesi için ankete katılan kadınlara mikro kredi öncesi ve mikro kredi sonrası gelirleri sorulmuştur. Mikro kredi öncesi ve mikro kredi sonrası aile gelirlerinde anlamlı bir fark olup olmadığını analiz etmek için öncelikle verilerimizin normal dağılıp dağılmadığına bakmamız gerekmektedir. Bu kullanmamız gereken analizi seçmemize yardımcı olacaktır.

Tablo 14. Mikro Kredi Öncesi ve Sonrası Aile Geliri Verilerinin Tanımlayıcı İstatistikleri

	N	Ortalama	Çarpıklık		Basıklık	
	İstatistik	İstatistik	İstatistik	Standart Hata	İstatistik	Standart Hata
Mikro Kredi Öncesi Aile Toplam Geliri	64	2080,08	-,629	,299	-,863	,590
Mikro Kredi Sonrası Aile Toplam Geliri	64	2474,609	-,478	,299	-,780	,590

Tablo 15. Mikro Kredi Öncesi ve Sonrası Aile Toplam Geliri Normallik Testleri

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	İstatistik	df	Sig.	İstatistik	df	Sig.
Mikro Kredi Öncesi Aile Toplam Geliri	,337	64	,000	,782	64	,000
Mikro Kredi Sonrası Aile Toplam Geliri	,267	64	,000	,846	64	,000

Örneklem hacmi geçerli 64 kişiden oluşmakta ve hiç kayıp değer bulunmamaktadır. Yukarıdaki tabloda yer alan basıklık (kurtosis) ve çarpıklık (skewness) değerleri tanımlayıcı istatistik için önem arz etmektedir (Klar, 2002). Bu değerler verilerin normal dağılıp dağılmadığını göstermektedir. Tam bir normal dağılımda aritmetik ortalama, mod ve medyan birbirine eşit olacak ve çarpıklık katsayısı (skewness) 0 olacaktır. Çarpıklık arttıkça mod ve aritmetik ortalama birbirinden uzaklaşacaktır. Eğer, ortalama medyandan büyükse, birim değerlerin dağılımı sağa (pozitif) çarpık olur. Eğer ortalama medyandan küçükse gözlemlerin dağılımı sola (negatif) çarpıklık olur. Çarpıklık katsayısı $+\infty$, $-\infty$ arasında değer alır ama bu katsayı $\pm 1,5$ aralığında ise dağılım normal farz edilir (Tabachnik ve Fidell, 2013). Çarpıklık katsayısı kendi standart hatasına bölünerek standartlaştırılır ve bu değer anlamlılık seviyesine göre Z tablosu değerleri ile karşılaştırılıp, dağılımın normal olup olmadığına karar verilir. (Mardia, 1970). Basıklık (kurtosis) normal dağılımda eğrinin ne kadar dik veya basit olduğunu gösterir Tam bir çan eğrisinde basıklık katsayısı 0'dır. Basıklık katsayısı pozitif ise eğri normale göre daha diktir. Negatif ise normale göre daha basıktır (Schwager, 2006). Bununla beraber, kredi almadan önceki aile aylık gelir ile kredi aldıktan sonraki aylık gelir ve kredinin kullanıldığı alan değişkenleri negatif eğikliğe sahiptir. Son olarak ise, kredi kullanılan işte kimin çalıştığını ifade eden değişken pozitif yönde eğiktir. Bahsi geçen değişkenlerin frekanslarını incelemek gerekirse;

Tablo 14' deki çarpıklık ve basıklık katsayılarına bakacak olursak Mikro Kredi Öncesi Aile Toplam Geliri için çarpıklık katsayısı -0,629 iken basıklık katsayısı -0,863'tür. Aynı şekilde mikro kredi sonrası aile toplam geliri için çarpıklık katsayısı -0,478 ve basıklık katsayısı -0,780'dir. Dolayısıyla değişkenlerinin normal dağılım sergiledikleri gözlemlenmektedir. Bir başka normallik testi Kolmogorov-Smirnov ve

Shapiro-Wilk testidir. Bu test istatistikleri Tablo 15’de görülmektedir. Sig. < 0,05 olduğundan verilerimizin normal dağıldığı söylenebilir.

Veriler normal dağıldığı için parametrik bir test kullanılması gerekmektedir. Aynı örneklem grubunun aynı özelliğinin farklı zamanlarda ölçülmüş verilerin ortalamalarını kıyaslayarak yapan Bağımlı İki Örnek t-Testi (paired samples t-test) bunun için uygundur (Kalaycı vd.2010). Analiz sonucu özetleyen istatistikler Tablo 16, 17 ve 18’de görülmektedir.

Tablo 16. Bağımsız İki Örnek İstatistikleri

	Ortalama	N	Standart Sapma	Ortalama Standart Hata
Mikro Kredi Öncesi Aile Toplam Geliri	2080,08	64	487,628	60,954
Mikro Kredi Sonrası Aile Toplam Geliri	2474,609	64	516,8681	64,6085

Tablo 17. Bağımsız Örnekler Korelasyonu

	N	Correlation	Sig.
Mikro Kredi Öncesi Aile Toplam Geliri & Mikro Kredi Sonrası Aile Toplam Geliri	64	,593	,000

Tablo 18. Bağımsız İki Örnek t-Testi

	Paired Differences			t	df	Sig. (2-tailed)
	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean			
Mikro Kredi Öncesi Aile Toplam Geliri - Mikro Kredi Sonrası Aile Toplam Geliri	-394,5313	453,6114	56,7014	-6,958	63	,000

Analiz sonuçlarına göre 64 mikro kredi kullanan kadının mikro kredi kullanmadan önce aile toplam gelirlerinin ortalaması 2080,08 TL ve mikro kredi kullandıktan sonra aile toplam gelirlerinin ortalaması 2474,609 TL’dir. %95 güven aralığında sig (2-tailed) değeri 0,05’ten küçük çıktığından (p=0,000) aile toplam gelirinin mikro kredi öncesi ve mikro kredi sonrası ortalamaları arasında önemli derecede fark olduğu söylenebilir. Bu durumda mikro kredi kullanımının aile toplam gelirini etkilediği söylenebilir. Kredi sonrası aile toplam gelir ortalamasının kredi öncesi aile toplam gelir ortalamasından yüksek olduğu görüldüğünden mikro kredi uygulamasının aile gelirini arttırdığını söyleyebiliriz. Mikro kredi öncesi ve sonrası

aile toplam geliri arasındaki korelasyon ise 0,593'tür. Bu durumda mikro kredi öncesi ve sonrası aile toplam geliri arasında ciddi bir ilişki olduğu söylenemez.

7. Sonuç

Günümüzde ister gelişmiş isterse az gelişmiş ülkeler olsun bütün ülkelerin en temel amacı mevcut kıt kaynaklarını en etkili şekilde kullanarak mümkün olan en yüksek refah düzeyine ulaşmaktır. Bir ülkenin gelişmişlik düzeyi aynı zamanda ülkenin sahip olduğu kaynakların tam olarak üretim faaliyetlerinde kullanılmasına bağlıdır. Bir ekonominin üretim kapasitesini belirleyen faktörlerin başında teknolojik gelişmişlik düzeyi ve faktör stoku gelmektedir. Gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler karşılaştırıldığında gelişmiş ülkelerde kadın nüfusun işgücüne katılım oranının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Kadın iş gücünün ekonomik faaliyetlere katılmasını teşvik etmek üzere birçok politikalar uygulanmaktadır. Kadın istihdamını artırmak üzere uygulanan bu politikalar başarılı olduğu sürece kadın nüfus atıl, tüketici bir birim olmaktan çıkmakta ve ülkenin üretim kapasitesinin artmasını sağlamanın yanında kadın yoksulluğunun da azalmasına neden olmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerde başlayan mikro kredi uygulamalarında temel amaç özellikle kadın işgücünü evde tüketici konumdan çıkarıp hem ekonomik hem de sosyal yönden gelişmesini sağlamaktır. Kadının ekonomik ve sosyal hayata entegrasyonunu sağlayan politikalardan biri ise kadınlara yönelik mikro kredi uygulamalarıdır. Bu şekilde küçük destekler ile kadınlar üretici konuma geçmekte ve ülkenin üretim kapasitesinde artışa neden olurken öte yandan kadın yoksulluğunun azalmasına ve sosyal dışlanmışlık hissinden kurtulmalarına yol açmaktadır.

Kadın yoksulluğunu gidermek üzere kadınlara yönelik uygulanan mikro kredi aynı zamanda kadınların kendine olan güvenini artırmakta ve daha sağlıklı bir toplumsal yapının ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu tür krediler yeni yatırımları cesaretlendirmekte ve kadınların kendi işlerini kurmalarına imkân vererek onları tüketici olmaktan çıkarıp üretici haline dönüştürmektedir.

Bu çalışmada, Bilecik ilinde mikro krediden faydalanıp kendi işini kurarak birer üretici olan kadınların yoksulluklarının giderilmesinde mikro kredinin rolünün ne olduğunu ortaya koymak üzere anket tekniği kullanılmıştır. Yapılan anket uygulaması sonucunda ulaşılan bulguları şu şekilde özetlemek mümkündür;

Mikro kredinin hem bireysel hem de hane gelirini arttırması ve bunun sonucunda yoksulluğu azaltıcı bir etkiye sahip olması, mikro krediye ilişkin görüşleri olumlu yönde etkilemektedir.

Mikro kredini kullanımının kadınların gelirini arttırdığı yönündeki düşüncesi, para kazanacağı işleri yapma eğilimi, işle ilgili karşılaşılan sorunlarda kendine güvenme fikri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

Mikro kredi kullanılması sonucunda eve giren toplam gelirin artması, zorluklarla baş etme güç ve isteğinin artması, daha mutlu olma, yenilikleri uygulama eğilimi, kararların sonuçlarına katlanma, kazanma ihtimali bulunan işlere girişme fikrini teşvik etmektedir.

Mikro kredi yoksul kadınlara ekonomik, sosyal ve kişisel olarak katkı sağlamaktadır. Kredi aracılığıyla gerçekleştirilen üretim faaliyetleri sonrasında kullanıcılar, hem kendi hem de ailenin aylık gelirlerinde bir artışın olduğunu ifade etmektedirler. Buna ek olarak, elde edilen geliri harcama hususunda daha bağımsız hareket ettikleri görülmektedir. Mikro krediden yararlanan kadınların ekonomik, sosyal ve kişisel gelişimleri, kredi kullanıcılarının sosyal hayata uyumunu kolaylaştırmaktadır. Kadınların kendi işini yapıyor olmaları ve bunun sonucunda az da olsa bir gelir elde ediyor olmaları onları daha başarılı ve mutlu bir hale getirmektedir.

Kaynakça

AÇIKGÖZ, R., (2010). Kadın Yoksulluğu Üzerine Bir İnceleme, Yardım ve Dayanışma, 1(2), 45-60.

AKBIYIK, N.; ŞAHİN L., (2010). Mikrokredi Uygulaması ve Ekonomik Kriz, Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi-I 15-16 Nisan Malatya, 2010, e-kitap: <http://ozal.congress.inonu.edu.tr/pdf/102.pdf>.

ALPTEKİN, D., (2014). Kadın Hane Reisliği ve Yoksulluğun Kadınsılaşması: Olgular, Kurgular ve Gelecek Stratejileri, Yoksulluk ve Kadın içinde, Ed. Abdullah Topçuoğlu, Gamze Aksan, Duygu Alptekin, Ayrıntı yayınları No: 791 ScholaAyrıntı Dizisi: 22, s. 15-34.

ALTUNÖZ, U. (2015). Mikro Kredilerinin Kadın İstihdamı ve Kalkınmaya Etkileri: Türkiye Örneği, Çalışma Dünyası Dergisi.

AŞKIN E.Ö.; BARIŞ S. (2015). Kadın İstihdamının Artırılmasında Mikro Kredi Uygulamasının Etkisi: Tokat İli Örneği, Çalışma ve Toplum Dergisi

BAKAN, İ.; AYRIÇAY, Y.; EYİTMİŞ M. (2010). Türkiye’de Mikrokredi Uygulamaları Araştırmasının Sonuçları, (Ed: İ. Lofça, A. H. Aydın, S.Güngör ve Ö. Büyükyenigün). Mikrokredi ve Yoksulluk, K.Maraş Valiliği Yayın No: 8.

BAKTİR N.S.; ERDEM E., (2015). Türkiye’de Kadın Yoksulluğunun Çözümünde Mikro Kredi Uygulamaları: Ekonomik Etkilerin Ölçülmesi, Sakarya İktisat Dergisi, 2015,3, ISSN 2147-0790.

BAKTIR, S.N; ERDEM, E . (2015). Türkiye’de Kadın Yoksulluğunun Çözümünde Mikro Kredi Uygulamaları: Ekonomik Etkilerin Ölçülmesi, Sakarya İktisat Dergisi , 4 (4) , 52-82 .

BAYRAKTUTAN, Y.; AKATAY, M., (2012). Kentsel Yoksulluk ve Mikro Finansman: Kocaeli Örneği, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2012, 24: 1 – 34

BHUIYAN A.B.; SIWAR C.; ISMAIL A.G.; ve HOSSAIN T.B, (2013). Microcredit Impact on Children’s Education and Women Empowerment: A Review Experience of Grameen Bank Microfinance Schemes in Bangladesh, Research Journal of Applied Sciences, Engineering and Technology 5(1): 66-71.

BOZ, F. Ç.; ÇINAR, Ö., (2016). Mikro Kredinin Yoksulluk Ve İstihdam Üzerine Etkisi: Tra1 Bölgesinde Alan Araştırması, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, Vol. 7 Issue 18, P107-135.

CEYHAN H.,(2010). Yerel İktisadi Kalkınma Bağlamında Mikro Kredi Uygulamalarının İstihdama Etkisi Ve Karaman İlinde Bir Uygulama, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Basılmamış Yüksel Lisans Tezi, Karaman.

CHOWDHURY, M.; GHOSH, D; WRİGHT, R. A. (2005). The Impact of Mico-Credit on Poverty: Evidence from Bangladesh, Progress in Devolopment Studies 5, (2005/4, Edward Arnold Pulishers Ltd.): 298-309.

COMCEC, (2007). Türkiye Raporu, Yoksulluğun Önlenmesinde Mikro Kredi Uygulamaları ve Türkiye, [http:// www.comcec.org/EN/belge/arsiv/pdf/ TURKEY %202307%20CR\(1\)TR.pdf](http://www.comcec.org/EN/belge/arsiv/pdf/TURKEY%202307%20CR(1)TR.pdf), E.T. 01.05.2012.

ÇİFTÇİ, N.; R. AKKUL (2013). Cinsiyetler arası Gelir Eşitsizliğini Gidermede Bir Araç Olarak Mikro Kredi Bilecik İli Uygulaması. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 4(2), 124-137.

DPT, 2006 Yılı Programı, 2006, <http://ekutup.dpt.gov.tr/program/2006.pdf>., Erişim Tarihi: 11.052020, s. 91.

DUNN, E., (2005). Impact of Microcredit on Clients in Bosnia and Herzegovina, Paper presented at the Foundation for Sustainable Development, Federation of Bosnia and Herzegovina and Republika Srpska Development and Employment Foundation.

DUNN, E.; GORDON, A., (2001). The Impact of Microcredit: A Case Study from Peru, AIMS Report, Washington, D.C.: Management Systems International.

ECE S., (2014). Mikro Kredi Kullanan Kadınlar: Şırnak Örneği, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi.

ESTY K.,(2011). Lessons From Muhammed Yunus and the Grameen Bank, OD Pract, 2011 odnetwork.org.

GERŞİL, G . (2015). Küresel Boyutta Yoksulluk ve Kadın Yoksulluğu. Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi , 22 (1) , . DOI: 10.18657/yecbu.24134.

GÜZEL, S., (2011). Kadın yoksulluğu ile mücadelede Dünya bankası ve mikro kredi uygulaması: Türkiye açısından bir değerlendirme, Azerbaycan Vergi Rehberleri Dergisi, s. 79-96.

İSTANBUL TİCARET ODASI, (2004). Mikrokredi yoluyla yoksulluğun azaltılması, Yayın No:2004-32, Acar Matbaacılık, İstanbul.

KIZILOĞLU R.; UZUNÖZ M.; GÜNDÜZ O, (2012). Türkiye’de Mikrokredi Uygulamalarının Kadın Yoksulluğu Açısından Önemi, 10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, 5-7 Eylül 2012 • Konya, s. 429-439.

KLAR, B. (2002). A Treatment of Multivariate Skewness, Kurtosis, and Related Statistics. Journal of Multivariate Analysis, 83(1), 141–165. doi:10.1006/jmva.2001.2041

LEVİN G., (2012). Critique of Microcredit as a Development Model, The Journal of Undergraduate Research at the University of Tennessee, Vol.4:1.

MCLANAHAN, S. S.; E. L. KELLY, (1999). The feminization of poverty: Past and future, In J.S.. Chafetz (Ed.), Handbook of the sociology of gender, p.129.

MOGHADAM, V.M., (2005). The Feminization of Poverty and Women's Human Rights, UNESCO SHS Papers in Women's Studies/Gender Research No. 2, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, France, s.1-38.

ÖREN, K.; NEGİZ, N.; AKMAN, E.,(2012). Kadınların Yoksullukla Mücadele Aracı Mikro Kredi: Deneyimler Üzerinden Bir İnceleme, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 26, Sayı: 2, sf. 319.

ÖZ C.S.; ÇOLAKOĞLU C., (2014). Türkiye’de Mikro Kredi Uygulamasının Sakarya İli Özelinde İncelenmesi, Çalışma ve Toplum Dergisi.

PEARCE, D. (1978). The Feminization of Poverty: Women, Work and Welfare, Urban & SocialChange Review, 11(1), s. 28-36.

SCHREİNER, M.; COLOMBET, H., (2001). From Urban to Rural: Lessons for Microfinance from Argentina, Development Policy Review, Vol. 19, No. 3, pp. 339–354

SCHREİNER, M.; COLOMBET, H., (2001). From Urban to Rural: Lessons for Microfinance from Argentina, Development Policy Review, Vol. 19, No. 3, pp. 339–354.

SCHWAGER, S. J. (2006). Multivariate Skewness and Kurtosis. Encyclopedia of Statistical Sciences. doi:10.1002/0471667196.ess1743.pub2

SULTAKEEV K.; BAYRAK M., (2018). Mikro Finans Uygulamasının Yoksulluk Üzerindeki Etkisi: Kırgızistan Örneği, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7 Sayı: 1, s.255-266.

ŞENER, Ü. (2009). Kadın Yoksulluğu, TEPAV Değerlendirme Notu, TEPAV.

ŞENGÜR, M.; TABAN,S., (2012). Yoksullukla Mücadele Stratejisi Olarak Mikro Kredi Uygulaması: Eskişehir İli Örneği, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13(1).59-89.

TABACHNİCK, B.; FİDELL, L. (2001). Using multivariate statistics, Boston: Allyn and Bacon.

TAŞPINAR Ç., (2013). Yoksulluğun Azaltılmasında Mikro Kredi Uygulamalarının Yeri: Afyonkarahisar Örneği, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi

TOPALHAN T.; YEŞİLKAYA F., (2017). Kadın Yoksulluğunu Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi İle Belirlenmesi, Karatahta İş Yazıları Dergisi Sayı: 9/ Aralık 2017, s: 55-82.

TUTAR F.K.; ALPASLAN C., (2017). Kadın Yoksulluğuyla Mücadelede Mikro Kredinin Etkisi Ve Niğde İli Örneği, ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt/Volume: 8, Sayı/Number:1, (Nisan/April 2017): 175-207.

ÜNLÜTÜRK, Ç.U., (2009). Yoksulluğun Kadınlaşması ve Görünmeyen Emek. Çalışma ve Toplum 2 (2009) 25-40

YILDIZ, S.; GÖKTAŞ, N., (2013). Kadın Yoksulluğu ve Mikrokredi Uygulamaları, Kırıkkale Örneği, Aile ve Kadın Sempozyumu, Kırıkkale, 131-140.

YUNUS, M., (2003). Yoksulluğun Bulunmadığı Bir Dünyaya Doğru, (Cev: G. Şen), 2. Baskı, Doğan Kitapçılık,İstanbul.

DAĞITIM ADALETİNİN İŞ TATMİNİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TOPLU TAŞIMA ŞOFÖRLERİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

Serhat GÜMÜŞ¹
Ertuğrul Selçuk GÜLDÜLER²

Özet

Şirketlerin verimli bir şekilde yönetmesi gereken kaynaklarından biri insan kaynağıdır. Çalışanların iş tatminlerinin artırılması, şirketlerin başarısının artırılmasına etki etmektedir. Çalışanlar ile ilgili alınan karar ve uygulamaların adil olması çalışanların motivasyonu ve iş tatminini artırıcı etkenlerdendir. Çalışmamızda ele aldığımız örgütsel adaletin alt boyutu olan dağıtımsal adalet kavramı, çalışanların elde ettikleri ücret, ödül ve ceza gibi kazanımların kendileri tarafından adil olarak algılanma düzeyi olarak tanımlanmaktadır. Dağıtım adalet algısının yüksek olduğu çalışanlarda, iş tatmininin yüksek olduğu yapılan çalışmalarda ortaya konulmuştur. Bu çalışmanın amacı toplu taşıma şoförlerinin dağıtım adalet algılarının, iş tatminleri üzerinde anlamlı olarak etkili olup olmadığının saha çalışması ile incelenerek ortaya konulmasıdır. 688 katılımcı ile gerçekleştirilen saha çalışması sonucunda toplu taşıma şoförlerinin dağıtım adalet algılarının, iş tatmini üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Anahtar Kelimeler: Örgütsel Adalet, Örgütsel Adalet Algısı, İş Tatmini, Dağıtım Adaleti.

THE EFFECT OF DISTRIBUTIVE JUSTICE ON JOB SATISFACTION: A STUDY ON PUBLIC TRANSPORTATION DRIVERS

Abstract

One of the sources of companies need to be managed is human resources. Increasing job satisfaction of employees affects the success of companies. The equity of the decisions and practices taken about the employees is one of the factors that increases the motivation and job satisfaction of the employees. Distributive justice, which is the sub-dimension of organizational justice, is the perception of employees as fair about wages, rewards and penalties. Studies have shown that employees with high perception of distributional justice have high job satisfaction. The aim of this study is to determine whether the distribution justice perception of public transportation drivers has a significant effect on job satisfaction. As a result of the study conducted with 688 participants, it was concluded that the distribution justice perceptions of public transport drivers had a significant effect on job satisfaction.

Key words: Organizational Justice, Organizational Justice Perceptions, Job Satisfaction, Distributive Justice.

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İnsan Kaynakları Yönetimi Ana Bilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi, serhat.gumus@ogr.iu.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi, esgulduler@gmail.com

1. Giriş

Organizasyonların verimliliği ve performansı ile insan kaynakları yönetimi arasındaki ilişkinin incelenmesi 1950'li yıllarda başlamış, takip eden yıllarda çeşitli değişkenler ile şirket verimliliği üzerine birçok araştırma gerçekleştirilmiştir (Jaskova, 2015: 560). Bu değişkenlerden biri de örgütsel adalet kavramıdır. Örgütsel adalet konusunda insan kaynakları yönetiminde araştırma yapılmasının temel nedeni, çalışanların adalet algılarının, davranışları üzerinde etkili olmasıdır (Cihangiroğlu & Yılmaz, 2010: 199).

Organizasyonların hayatlarını devam ettirebilmeleri için rekabet avantajı sağlamaları gerekmektedir. Rekabetin sağlanması (Karavardar, 2015: 147, Şimşek vd, 2015: 166) ve devam ettirilmesi sonucunda örgütün başarıya ulaşmasında insan kaynağı çok önemli bir yere sahiptir (Yavuz, 2010: 302). İnsan kaynağından etkili ve verimli bir şekilde faydalanmak, örgütlerin devamlılığı için önem arz etmektedir (Altaş & Çekmecelioglu, 2015: 422). İnsan kaynağından yüksek düzeyde faydalanılabilmesi ancak çalışanların beklenen nitelik ve nicelikte iş üretmesi yoluyla mümkündür. İstenilen nitelik ve nicelikte iş üretilmesi için çalışanların iş tatminlerinin sağlanması ve motivasyonlarının yükseltilmesi gerekmektedir (Akyel, 2017: 58).

Çalışanların iş tatmini ve motivasyonlarının yükseltilmesi, organizasyonun verimliliğinin ve etkinliğinin artırılmasını, dolayısıyla işletme başarısının artırılmasını sağlayacaktır (Şimşek vd., 2015: 166). Motive olamayan bir çalışandan, istenilen seviyede performans göstermesinin beklenilmesi gerçekçi değildir (Koçel, 2018: 639). Dolayısıyla organizasyonlar için iş tatmini ve iş motivasyonu, hedeflere ulaşmada önemli kavramlar olarak ifade edilebilir.

Organizasyonlara rekabet üstünlüğü sağlayacak diğer bir unsur da çalışanlar arasındaki güven duygusu ve birbirlerine destek olma arzularıdır (Akyel, 2017: 86). Güven ortamının oluşturulması, örgütte karar ve uygulamaların adil olduğu inancının çalışanlara hissettirilmesi ile mümkündür. Örgüt kararları ve uygulamalarının çalışanlar tarafından ne kadar adil olduğu algısı, örgütsel adalet kavramı ile ifade edilmiştir (Jaskova, 2015: 561). Adalet algısı, motivasyon ve performansı etkileyen önemli faktörlerden biridir (Koçel, 2018: 468). Bununla birlikte çalışanların adalet algısının yüksek olması başarılı çalışanların örgütte tutulmasını da sağlamaktadır (Yavuz, 2010: 302). Bu açıdan örgütsel adalet, tüm organizasyon ve yöneticilerin önemsemesi gereken bir kavram ve yönetim meselesidir (Chang, 2014: 332).

Çalışanlar, kuruluşlarının yararı için çaba gösterdiğinde, bireysel değer ve katkılarının değerlendirilip değerlendirilmediğini önemserler (Chang, 2014: 332). Çalışanlar işe başladıklarında eşit muamele görürler de zamanla terfiler, statüler ve maaşlar kişiden kişiye değişebilmekte ve bu değişiklikler çalışanların adalet

konusunda endişelerini tetiklemeye neden olmaktadır (Yılmaz, 2020: 439). Bu endişeler ve adalet algısı zamanla çalışanların tutum ve davranışlarını olumlu veya olumsuz şekilde etkilemeye başlamaktadır (Cihangiroğlu & Yılmaz, 2010: 201, Şahin & Taşkaya, 2010: 303).

Ödül ve ceza dağıtımında kendilerine adil davranıldığına inanan çalışanlar, örgütlerine daha fazla bağlılık hissederler (Cihangiroğlu & Yılmaz, 2010: 209). Bununla birlikte çalışanların beklenen düzeyde performans göstermeleri, iş tatminleri ve örgütsel bağlılıklarının istenen seviyede olmasıyla mümkündür (Altaş & Çekmecelioğlu, 2015: 147). Adalet algısı; çalışanların iş tatmini, performansı, örgütsel bağlılığı, örgütsel vatandaşlık davranışı gibi tutumlarla yakından ilgili ve bu değişkenleri etkileyen bir kavramdır (Akyel, 2017: 48).

Bu çalışmada elde edilecek bulgular, toplu taşıma şoförlerinin dağıtımsal adalet algılarının iş tatmini üzerindeki etkisinin belirlenmesi açısından önem taşımaktadır. Araştırma kapsamında, örgütsel adalet algısı kapsamındaki dağıtım adaletinin iş tatminine olan etkisi, bir toplu taşıma şirketi şoförleri üzerinde gerçekleştirilen saha araştırması yoluyla incelenecek; şoförlerin dağıtımsal adalet algıları ve iş tatminlerinin demografik özelliklere göre farklılaşp farklılaşmadığı ele alınacaktır.

2. İş Tatmini, Örgütsel Adalet ve Dağıtımsal Adalet ve Aralarındaki İlişki

2.1. İş Tatmini

Tatmin olma, sübjektif olarak sadece ilgili kişi tarafından hissedilen ve kişinin var olduğu sosyal ortamda iç huzura ulaşmasını sağlamada önemli rol üstlenen bir duygudur (Akyel, 2017: 57, İşcan & Sayın, 2010: 198). İş tatmini ise (Şimşek vd., 2015: 164); kişinin çalıştığı işten elde ettiği maddi kazanımlar ve beraber çalışmaktan zevk aldığı iş arkadaşları ile bir eser meydana getirmesinin sağladığı mutluluktur. Bir başka tanıma göre iş tatmini, kişinin çalıştığı iş yerinin koşullarından duyduğu memnuniyet duygusu ve kişinin işine karşı almış olduğu pozitif bir tutum olarak ifade edilmektedir (Ugboro & Obeng, 2000: 250). İş tatminini etkileyen en önemli unsur sadece ücret ve yan haklar değil; işin niteliği, terfi fırsatları, çalışma şartları ve beşeri ilişkilerdir (İşcan & Sayın, 2010: 198). Şimşek ve diğerleri (2015: 164), iş tatmininin birçok faktörle doğrudan ilgili olduğunu belirtmiştir. Bunlar;

- Çalışanların işten kazandığı maddi çıkarlar,
- Diğer çalışanlarla olumlu ilişkiler,
- İşin zevk vermesi ve uygunluğu,
- Umut veren mesleki projeler,

- İşi denetleyenlerin yeteneği,
- Amirin tutumu,
- İş güvenliği,
- İşletmenin genel durumu

olarak ifade edilmiştir. Çalışanlar işten beklentilerinin karşılanması durumunda olumlu bir algıya sahipse, iş tatmini artar (Akyel, 2017: 58). Tam tersi durumda ise çalışanın iş tatmini düşük olan organizasyonlar farklı problemlerle başa çıkmak durumundadır. Bu problemler Şimşek ve diğerleri (2015: 165) tarafından;

- İşgören devrinde yükseklik,
- Yüksek devamsızlık,
- Düşük firma sadakati
- Yabancılaşma, stres, çatışma ve kırgınlıkların artması,
- Grevlerin gündeme gelmesi,
- Hırsızlık oranlarında artış,
- Makine ve tesislere zarar verme veya sabotaj yapılması,
- Daha düşük zihinsel ve bedensel sağlık

olarak sıralanmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, iş tatmini algısı organizasyonların önemsemesi ve artırılması yönünde aksiyon alması gereken bir kavramdır.

2.2. Örgütsel Adalet

Adalet farklı alanlarda farklı tanımlara sahip olsa da genel olarak; başkalarının hakkına saygılı olmak, insanları eşit tutmak ve haklarını vermek anlamına gelir (Akyel, 2017: 45). Çalışanlar, herkese karşı eşit davranılmasını, herkese aynı kuralların uygulanmasını, eşit işlere eşit ücretin ödenmesini ve tüm sosyal haklardan eşit derecede faydalanmayı isterler (Şahin & Taşkaya, 2010: 87). Bunların sağlanabilmesi için tarihsel süreç boyunca örgütlenerek sendikalar kuran çalışanlar, adil koşullara kavuşmak için işverenlerle mücadele etmişlerdir (Akyel, 2017: 47). Örgütsel adalet yönetim, örgütsel davranış, insan kaynakları gibi birçok farklı disiplinde yaygın bir şekilde araştırılan bir konudur (Cihangiroğlu & Yılmaz, 2010: 199). Örgütsel adalet, organizasyondaki ilke ve uygulamaların net olmasını, her çalışana aynı uygulamalar yapılmasını, farklı uygulamalar olması durumunda gerekçelerinin açık bir şekilde belirtilmesini öngören bir kavramdır (Koçel, 2018: 468). Bu kavram, çalışanın içerisinde bulunduğu örgütü nasıl değerlendirdiği; görev tanımı, çalışma saati, ücret, gibi faktörlere bağlı olarak ortaya koyduğu subjektif algısına dayanmaktadır (Ercan, 2016: 8).

Örgütsel adalet, sadece ücret ya da görev gibi somut durumlarla ilgili olmayıp organizasyondaki karar verme prosedürlerinin adil olup olmadığı konusunda da çalışanların algısını kapsamaktadır (Chang, 2014: 334). Örgütsel adalet kavramı ile ilgili çoğu çalışmada görülebilecek kuramlardan biri Adams'ın "*Eşitlik Teorisi*"dir (DeConinck & Stilwell, 2004: 226). Tam anlamıyla "*ne kadar verirsen o kadar alırsın*" mantığına dayanan eşitlik teorisi, çalışanların örgüte yaptıkları katkı oranında, örgütten eşit kazanım almayı bekledikleri görüşüne dayanmaktadır. Buradan hareketle bir çalışan, örgüte ne kadar fazla katkıda bulunur ve yüksek performans ortaya koyarsa, örgütün de kendisine o kadar fazla ücret ve statü gibi karşılıklar vereceğini beklemektedir (DeConinck & Stilwell, 2004: 226, Robinson, 2004: 9). Aynı işi yaptığı halde daha az ücret alan çalışanlar durumdan memnun olmayacaklardır (Greenberg, 1987: 16). Ulusal ve uluslararası dizinde yapılan çalışmaların hemen hemen hepsinde örgütsel adalet kavramı konusunda referans çalışma olan Adams'ın Eşitlik Kuramınının dayanak noktası, insanın kendisine adil olarak davranılması yönündeki isteği (Akyel, 2017: 63) ve eşit gayrete eşit ödül verilmesi gerekliliği düşüncesidir (Koçel, 2018: 655).

Örgütsel adalet, çalışma motivasyonunun önemli bir kaynağıdır (Jaskova, 2015: 567). Önemli bir motivasyon kaynağı olmasının yanında, örgütsel adaletin gerek kurum gerekse çalışanlar için önemli sonuçları bulunmaktadır (Cihangiroğlu & Yılmaz, 2010: 199). Çalışanların örgütsel adalet algıları, performansları ile iş konusundaki tutum ve davranışlarını derinden etkilemektedir (Chang, 2014: 334). Çalışanlar, yöneticilerinin herkese adil davranmasını isterler. Çalışanların, yöneticileri tarafından adil uygulamalara maruz kalıp kalmamasına yönelik inançları, iş hayatlarındaki davranışları üzerinde etkilidir (Yavuz, 2010: 302). Eğer çalışanların adalet algıları olumsuz ise, örgüte karşı bağlılık ve performansları düşer. Bu da iş arkadaşlarına hem de yöneticilerine karşı olumsuz davranışlar sergilemelerine sebep olur (Yavuz, 2010: 303). Adalet algısı düşük olan çalışanların, morali bozulur, iş tatmini azalır hatta işten ayrılma niyetleri artar (Cihangiroğlu & Yılmaz, 2010: 209).

Organizasyonlar ya da yöneticiler, adil uygulamaları tesis etmez ya da eşitsizliği gidermek konusunda gerekli adımları atmazlarsa çalışanlar bu eşitsizliği gidermek için şu davranışları gösterebilir (Koçel 2018: 654);

- Gösterilen gayretin değiştirilmesi ve daha az etkin çalışma,
- Daha yüksek ücret veya ödül beklentisi,
- İş bırakma (istifa veya devamsızlık),
- Diğer çalışanların gösterdiği gayreti azaltmaya çalışma.

Eşitlik kuramı haricinde Chang (2014: 434), örgütsel adaleti, daha nesnel bir şekilde ele alarak, çalışanlara ücret, yan haklar ve takdirlerin dağıtımını konusundaki karar

verme süreçlerinde adil davranılması ve örgüt içindeki kişilerarası ilişkilerde adil davranışların ortaya konulmasının sağlanması olarak tanımlamaktadır. Jaskova ise örgütsel adalet kavramına biraz daha geniş yelpazeden yaklaşmaktadır. Jaskova'ya göre örgütsel adalet (2015: 561), bir örgütte çalışanların güvenini ve örgüte olan bağlılığını artırma, örgütün ve kendisinin gerçekleştirdiği iş performansını geliştirme, bunun sonucunda da örgütün müşteri memnuniyetini artırma potansiyeline sahiptir.

Örgütsel adalet literatürde genel olarak dağıtımsal adalet, işlemsel adalet, etkileşimsel adalet olmak üzere üç alt boyutta incelenmektedir (Akyel, 2017: 74). Dağıtımsal adalet, organizasyonun kaynakların dağıtımındaki adillik seviyesi ile ilgiliyken; işlemsel adalet, organizasyondaki uygulamaların adilliği ile; etkileşimsel adalet ise yöneticilerin davranışları ve açıklamalarının çalışanların adalet algısını etkilemesi ile ilgilidir. Bu araştırmada dağıtımsal adaletin iş tatmini üzerindeki etkisi incelendiğinden dağıtımsal adaletle ilgili alanyazın araştırmasına bir sonraki bölümde detaylı olarak yer verilmiştir.

2.3. Dağıtımsal Adalet

Çalışanların hedefleri ile örgüt hedefinin uyumu, çalışanların örgüt ve işten beledikleri ücret, terfi, ikramiye, takdir gibi ödüller ile elde ettikleri ödüllerin karşılaştırılması, iş tatmini ile dağıtımsal adaletin çalışma alanına giren konulardır (İşcan & Sayın, 2010: 198). Dağıtımsal adalet, örgütte çıktılarının dürüstçe paylaşılması (Lambert vd., 2007: 645), eşit işe eşit çıktılarının verilerek (Yılmaz, 2020: 440), ödül ve cezanın hak edene verilmesi (Karademir & Çoban, 2010: 54) konularında çalışanların algıladıkları adalet olarak açıklanabilir.

Dağıtım adaletinin temelinde, çalışanların, dağıtılan kaynaklardan adil şekilde pay aldığını düşünmesinin yattığı ifade edilebilir (Cihangiroğlu & Yılmaz, 2010: 209). Dağıtım adaletinin dayandığı husus, dağıtılan kaynakların hangi kriterlere göre dağıtıldığının belirlenmesi ve dağıtım kriterlerinin çalışanlarca adil olarak algılanıp algılanmadığıdır (Şahin & Taşkaya, 2010: 88). Dağıtımın adil olması için ücret, ödül veya kaynak dağıtımını yine Adams'ın eşitlik kuramında olduğu gibi, çalışanların bağlı oldukları örgüte olan katkıları oranında ve önceden belirlenmiş yazılı kurallara göre olmalıdır (Keklik & Us, 2013:147).

Jaskova (2015: 561), dağıtımsal adalet kavramında çalışanların aldıkları kararlarda sadece çıktıları göz önünde bulundurmadıklarını, aynı zamanda girdileri de değerlendirdiklerini belirtir. Buna göre çalışan, kendi sahip olduğu tecrübe, gösterdiği çaba, harcadığı zaman, sahip olduğu eğitim gibi özellikler ile diğer çalışanların sahip olduğu özellikleri karşılaştırmaktadır. Çalışanlar aldığı ödülü, karşılaştırma yaptığı kişilerin ödülünden daha az değerli olduğunu ve elde ettikleri maddi ve maddi olmayan kazanımların adil dağıtılmadığını düşünürse olumsuz tepki

verebilirler (Akyel, 2017: 76, Akduman vd., 2015: 3). Bu olumsuz tepkiler hem kişinin hem de organizasyonların performansına yansiyabilir. Buradan hareketle dağıtımsal adalet ve iş tatmini arasında önemli bir ilişkili olduğu söylenebilir (Akyel, 2017: 58).

2.4. Dağıtımsal Adalet ve İş Tatmini Arasındaki İlişki Neden Önemlidir?

Yapılan araştırmalar dağıtım adaletinin iş tatmini, çalışan memnuniyeti ve işten ayrılma davranışı ile doğrudan bağlantılı olduğunu (Akyel, 2017: 77) göstermektedir. Tang ve Sarsfield-Baldwin, dağıtımsal adaletin, çalışanların örgüte olan bağlılığını belirlemede çok önemli bir değişken olduğunu belirtmiştir. (1996: 13). Bununla birlikte Cropanzano ve Folger da (1991: 141) dağıtımın adil olup olmasının, çalışanların memnuniyeti üzerinde önemli bir etkisi olduğu konusunda tespitte bulunmuştur. Benzer şekilde dağıtım adaleti ile iş tatmini arasında önemli bir ilişki olduğu (Folger & Konovsky, 1989: 122) dile getirilmiştir. Tang ve Sarsfield-Baldwin'a göre (1996: 7) bu ilişkinin kurulmasında ücret, terfi, denetim ve performans değerlendirme gibi farklı değişkenlerin farklı etkileri vardır.

Örgütsel adalet ve alt boyutu olan dağıtımsal adalet ile iş tatmini arasında pozitif yönde bir ilişki mevcuttur. Yine örgütsel ve dağıtımsal adalet algısının yüksek olduğu çalışanlarda iş tatmini de yüksektir (Akyel, 2017: 57). Dağıtım adaleti, çalışanların iş tatmini ve motivasyonunun güçlü bir belirleyicisidir (McFarlin & Sweeney, 1992: 626, Robinson, 2004: 89). Çalışanların dağıtımsal adalet algılarının yüksekliği ile iş tatmini konusunda anlamlı bir ilişki olduğu Tang ve Boldvin'in sağlık çalışanları üzerinde yaptığı araştırmada (1996: 11) ve Robinson'un yerel yönetim, sağlık, eğitim ve emlak sektörü çalışanları üzerinde yaptığı çalışmada (2004: 73) kanıtlanmıştır. İş tatminini artırmak için yapılan araştırmalarda da çalışanların adalet algılarının iş tatminini önemli düzeyde etkileyen bir faktör olarak benimsendiği ortaya konulmuştur. (DeConinck & Stilwell, 2004: 227).

Bu nedenlerle örneklem olarak seçilen toplu taşıma şirketindeki otobüs şoförlerinin dağıtımsal adalet algısının, şoförlerin iş tatmini ile olan ilişkisinin incelenmesi önem taşımaktadır. Otobüs şoförlerinin dağıtım adalet algılarının, iş tatminleri üzerinde anlamlı olarak etkili olup olmadığı; şoförlerin adalet algıları ve iş tatminlerinin eğitim durumları, hizmet süreleri ve yaşlarına göre anlamlı farklılık gösterip göstermediği de ayrıca incelenecektir.

3. Toplu Taşıma Şoförlerinin Adalet Anlayışları ve İş Tatminlerine İlişkin Bir Araştırma

Örgütsel adalet ve iş tatmini ile ilgili kaynak taraması yapıldığında bu alandaki çoğu araştırmamanın uluslararası olduğu görülmüştür. Ulusal çalışmaların bir kısmının saha

araştırması ile desteklenmediği, saha araştırması olan çalışmaların bir kısmının denek sayılarının kısıtlı olduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle hem ulusal literatüre katkıda bulunmak hem de denek sayısı yüksek bir saha araştırmasına dayalı çalışmayı yazına eklemek amaçlanmıştır.

Araştırma hipotezlerini test etmek üzere bir toplu taşıma şirketinde çalışan otobüs şoförlerinin iş tatmini ve örgütsel adalet ile ilgili tutumları saha araştırmasında test edilmiştir. Ulusal yazında örgütsel adalet ve iş tatmini konusunda yapılan çeşitli çalışmalar olmasına rağmen, toplu taşıma sektörü ile ilgili yapılan bir çalışma bulunmamaktadır. Toplu taşıma şoförlerinin iş tatmini ve örgütsel adalet konularındaki tutumları ile ilgili de herhangi bir saha araştırması mevcut değildir.

Çalışmanın amacı, örgütsel adalet kapsamındaki dağıtım adaletinin iş tatminine olan etkisinin incelenmesidir. Çalışma kapsamında bir toplu taşıma şirketi şoförleri üzerinde saha araştırması gerçekleştirilmiştir. Saha araştırmasının problemi, *toplu taşıma şirketinde çalışan otobüs şoförlerinin dağıtım adalet algılarının, iş tatmini üzerinde anlamlı olarak etkili olup olmadığıdır.*

Bu araştırma sorusu doğrultusunda araştırmanın test edeceği alt problemler; *toplu taşıma otobüs şoförlerinin dağıtım adalet algılarının, şoförlerin demografik özelliklerine (tahsil düzeyi, yaş, hizmet süresi) göre anlamlı farklılık gösterip göstermediği ve toplu taşıma otobüs şoförlerinin iş tatminlerinin, şoförlerin demografik özelliklerine göre (tahsil düzeyi, yaş, kıdem süresi) anlamlı farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesidir.*

3.1. Demografik Özellikler ve Veri Toplama Araçları

Araştırma, bir toplu taşıma işletmesinde çalışan 688 otobüs şoförü ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın ana kütlesi işletmede çalışan toplu taşıma şoförleridir. Örneklem yöntemi olarak kolayda örneklem seçilmiştir. Katılımcıların tamamı erkektir. Araştırmaya katılan şoförlerin yaş ortalaması 42, kıdem ortalaması 10 yıldır. Çalışma grubunun özellikleri Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1 - Çalışma Grubunun Demografik Özellikleri

Yaş	Sayı	Yüzde
30-39	317	46%
40-49	260	38%
50-59	111	16%
Toplam	688	100%
Tahsil	Sayı	Yüzde
İlkokul	192	28%
Ortaokul	179	26%
Lise ve dengi	317	46%
Toplam	688	100%

Kıdem	Sayı	Yüzde
2-6 yıl	120	17%
7-11 yıl	360	52%
12-16 yıl	74	11%
17-21 yıl	134	19%
Toplam	688	100%

Tablo 1’de görüleceği üzere çalışma grubunun % 46’sı 30-39 yaşları arasında, % 38’i 40-49 yaşları arasında, % 16’sı ise 50-59 yaşları arasındadır. Grubun % 28’i ilkokul, % 26’sı ortaokul, % 46’sı ise lise ve dengi okullardan mezundur. Kıdem sürelerine bakıldığında, grubun % 17’si 2-6 yıl, % 52’si 7-11 yıl, % 11’i 12-16 yıl, % 19’u ise 17-21 yıl hizmet süresine sahiptir.

Saha araştırması kapsamında veriler, anket yoluyla araştırmanın gerçekleştirildiği şirketin kendi çevrimiçi sistemi üzerinden toplanmıştır. Anket 705 kişi tarafından cevaplanmıştır. Ters sorular ile güvenilirliği düşüren 17 kişi tespit edilmiş, bunlar gruptan çıkartılarak 688 kişinin cevapları ile analizlere devam edilmiştir. Ankette 5 soru iş tatminini, 5 soru ise dağıtım adaletini ölçmek üzere toplam 10 soru yer almaktadır. Araştırmanın bağımlı değişkeni olan iş tatminin incelenmesinde Brayfield ve Rothe tarafından 1951 yılında geliştirilen ve 5 ifadeden oluşan “İş Tatmini Ölçeği” kullanılmıştır (Brayfield & Rothe, 1951: 309). Ölçeğe ilişkin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması, Bilgin tarafından 1995 yılında yapılmıştır (Bilgin 1995’den aktaran Alan, vd., 2010: 29). Ölçek tek boyuttan oluşmaktadır. İş Tatmin ölçeği kapsamındaki sorular Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2 - Ölçek Maddeleri (İş Tatmini)

No	Madde	Ölçtüğü Değişken
1	İşimi severek yaparım.	İş Tatmini
2	Mutluluğu işimdeyken buluyorum.	
3	Mevcut işimden çok memnunum.	
4	İşimi tatsız buluyorum. (T)	
5	İşyerinde zaman geçmek bilmiyorum.(T)	

Araştırmanın diğer bağımlı değişkeni olan dağıtım adaletinin incelenmesinde, Niehoff ve Moorman (1993) tarafından geliştirilen Örgütsel Adalet Ölçeği kullanılmıştır. Örgütsel Adalet Ölçeği, adil dağıtım algısını ölçmek üzere bir boyut, adil işlem algısını ölçmek üzere iki temel boyuttan oluşmaktadır. Araştırmada 2007 yılında (Yıldırım, 2007: 278) tarafından Türkçe’ye uyarlanan ölçeğin dağıtım adaleti alt boyutu kullanılmıştır. Dağıtım Adaleti ölçeği kapsamındaki sorular Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3 - Ölçek Maddeleri (Dağıtım Adaleti)

No	Madde	Ölçtüğü Değişken
1	Çalışma programım adildir.	Adil Dağıtım
2	Ücret düzeyimin adil olduğunu düşünüyorum.	
3	İş yükümün oldukça adil olduğu kanısındayım.	
4	Genel olarak, işyerimden aldığım ödüllerin oldukça adil olduğunu düşünüyorum.	
5	İş sorumluluklarımın adil olduğu kanaatindeyim.	

Anket yoluyla elde edilen veriler SPSS 25 programı ile analiz edilmiştir. Araştırmada frekans analizi, geçerlilik ve güvenilirlik kontrolü için faktör analizi ve Cronbach Alpha güvenilirlik testi, dağıtım adaletinin iş tatminine etkisini incelemek için basit doğrusal regresyon, demografik özelliklere göre farklılık testleri için Anova testi kullanılmıştır.

3.2. Saha Çalışmasından Elde Edilen Verilerin Analizi ve Bulgular

Hali hazırda kullanılan bir ölçeğin uyarlanarak kullanılmasından önce yapı geçerliliğinin belirlenmesinde keşfedici faktör analizinin en sık kullanılan tekniklerden biri olduğu (Çokluk vd., 2012: 177) görüşünden hareketle, araştırmada dağıtım adaleti ve iş tatmini boyutları bir araya getirildiği için keşfedici faktör analizi yapılmıştır. Keşfedici faktör analizi için örneklem büyüklüğünün 200'ün üstünde olması güvenilirlik için genellikle yeterli, 500'ün üstü ise çok iyi olarak belirtilmektedir (Çokluk vd., 2012: 206). Toplu taşıma şoförlerinin dağıtım adalet algılarının, iş tatminleri üzerinde anlamlı olarak etkili olup olmadığının incelendiği bu çalışmada örneklem büyüklüğü 688 katılımcı ile çok iyi olarak kabul edilebilir. Faktör analizinde Varimaks döndürme işlemi uygulanmıştır.

Çokluk vd. (2012: 194), faktör yüklerinin temel olarak 0,32 ve üstünde olması gerektiğini, 0,63 üstü çok iyi, 0,71 üstü olması halinde mükemmel olarak değerlendirilebileceğini aktarmıştır. Bu çalışmada en düşük faktör yükü 0,662 olarak bulunmuştur. Ölçeğin Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değerinin 0,50'den düşük olması ve Barlett testinin anlamlı olmaması halinde faktör analizine devam edilemeyeceği (Çokluk vd., 2012: 207) görüşü kapsamında ölçeğin KMO değeri 0,803 olarak hesaplanmış ve örneklem büyüklüğünün iyi olduğu görülmüştür. Barlett küresellik testi de istatistiksel olarak anlamlıdır ($p < .05$). Faktör ve güvenilirlik analizine ilişkin sonuçlar Tablo 4'te gösterilmiştir.

Serhat GÜMÜŞ/Ertuğrul Selçuk GÜLDÜLER

Tablo 4 - Dağıtım Adaleti ve İş Tatmini Ölçeğine İlişkin Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Değişken	Faktör Yükleri	Öz Değer	Cronbach Alpha
Dağıtım Adaleti		4,271	
İş yükümün oldukça adil olduğu kanısındayım.	,830		
Ücret düzeyimin adil olduğunu düşünüyorum.	,758		
Genel olarak, işyerimden aldığım ödüllerin oldukça adil olduğunu düşünüyorum.	,719		
Çalışma programım adildir.	,683		
İş sorumluluklarımın adil olduğu kanaatindeyim.	,678		0,817
Açıklanan Varyans	29,204		
İş Tatmini		1,471	
Mevcut işimden çok memnunum.	,783		
İşimi severek yaparım.	,766		
İşimi tatsız buluyorum.	,693		
İşyerinde zaman geçmek bilmiyor.	,667		0,785
Mutluluğu işimdeyken buluyorum.	,662		
Açıklanan Varyans	28,218		
Açıklanan Toplam Varyans		57,421	
Kaiser-Meyer-Olkin (KMO)		,803	
Bartlett's Test	994,967		p=0.00

Ölçeğin faktör yük değerlerinin, dağıtım adaleti için 0,830 ile 0,678 arasında, iş tatmini için 0,783 ile 0,662 arasında olduğu Tablo 4'te görülmektedir. Faktörlerin açıkladığı varyans yüzdeleri dağıtım adaletinde % 29,204; iş tatmininde % 28,218 olmak üzere toplam %57,421 olarak hesaplanmıştır. Toplam varyansın açıklama yüzdesi tek boyutlu ölçeklerde %30, çok boyutlu ölçeklerde %40 ile %60 arasında olması yeterli olarak kabul edilir (Çokluk vd., 2012: 245). Dağıtım adaleti ve iş tatmini ölçeğine ilişkin cronbach alpha değerlerine bakıldığında, değerler sırasıyla 0,817 ve 0,785 olarak bulunmuştur. Güvenirlik katsayısının 0.70 ve üstünde olması genel olarak yeterli görülmektedir (Büyüköztürk, 2014).

Tablo 5 - Değişkinlere Yönelik Betimsel İstatistikler

Değişkenler	N	Ortalama	Std. Sapma
İş Tatmini	688	4,22	0,73
Dağıtım Adaleti	688	3,25	0,99

Katılımcıların iş tatmini ortalaması 5 üstünden 4,22 (ss=0,73), dağıtım adaleti ortalaması 3,25 (ss=0,99) olarak bulunmuştur. (Tablo 5). İki ölçek sonuçlarının ortalaması kıyaslandığında şoförlerin iş tatmini algılarının dağıtımsal adalet algılarına göre daha düşük olduğu görülmüştür.

3.2.1. Dağıtım Adaleti Algısının İş Tatminine Etkisi

Basit doğrusal regresyon analizi ile saha araştırmasına konu toplu taşıma şoförlerinin dağıtım adalet algılarının, iş tatminini anlamlı olarak yordayıp yordamadığına bakılmıştır. Regresyon analizi sonuçları tablo 6 ve tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 6 - Dağıtım Adaletinin İş Tatminini Yordama Düzeyi

R	R2	Düzeltilmiş R2	Yord. Std. Hatası
,494 ^a	,244	,243	,63782

Tablo 7 - Değişkenlerin Beta Korelasyon Katsayıları ve Anlamlılık Düzeyleri

	B	Std. Hata	B	t	p
Sabit	3,045	,083		36,666	,000
Dağıtım Adaleti	,364	,024	,494	14,892	,000

Basit regresyon analizi sonuçları anlamlıdır [F(1,68)=221,7, p<0.01]. Başka bir anlatımla toplu taşıma şoförlerinin dağıtım adaletinin, iş tatminleri üzerindeki etkisi anlamlı olarak görülmüştür. Analiz sonuçlarına göre düzeltilmiş R2 değeri 0,24’tür. Buna göre iş tatminindeki % 24’lük varyansın, dağıtım adaletine bağlı olduğu görülmüştür. Bu çerçevede *toplu taşıma otobüs şoförlerinin dağıtım adalet algıları, iş tatmini üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu* söylenebilir.

3.2.2. Dağıtım Adaleti Demografik Özelliklere Göre Farklılıkları

Bir faktöre ilişkin ikiden fazla grubun ortalamalarının anlamlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığı Anova ile test edilmektedir (Genç & Soysal, 2018: 19). Saha çalışmasında da toplu taşıma şoförlerinin dağıtım adaleti algıları ve iş tatminlerinin; yaş, tahsil düzeyi ve kıdem süresi değişkenlerine göre anlamlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığı Anova testi ile incelenmiştir. Dağıtım adaleti algılarının demografik özellikler açısından farklılık testi sonuçları tablo 8’de gösterilmiştir. Bulgulara göre dağıtım adaleti yaş değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşırken (p<.05), tahsil düzeyi ve kıdem süresine göre farklılaşmamıştır (p>.05).

Tablo 8 - Dağıtım Adaleti Algılarının Demografik Özellikler Açısından Farklılık Testi Sonuçları

Değişkenler	Ortalama	Anlamlılık Değeri (P)
Yaş		0,00
30-39	3,1098	
40-49	3,3062	
50-59	3,5243	
Tahsil Düzeyi		0,083
İlkokul	3,3625	
Ortaokul	3,2503	

Lise ve Dengi	3,1836	
Kıdem		0,072
2-6 yıl	3,4267	
7-11 yıl	3,0744	
12-16 yıl	3,5270	
17-21 yıl	3,4149	

Bulgulara göre, *toplu taşıma otobüs şoförlerinin dağıtım adalet algılarının, şoförlerin demografik özelliklerine göre anlamlı farklılık gösterdiği* sonucuna varılmıştır.

Grup varyansları homojen olduğunda farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu test etmek için Scheffe Post-Hoc testi kullanılabilir (Genç & Soysal, 2018: 26). Grup varyansların homojenliği Levene Testi ile kontrol edilmiş ve grupların varyanslarının homojen olduğu görülmüştür ($p>.05$). Yapılan Scheffe testi ile farklılığın 50-59 yaşları ile 30-39 yaşları arasındaki şoför gruplarından kaynaklandığı görülmüştür. Farklılığın kaynaklandığı 50-59 yaş aralığındaki toplu taşıma şoförleri ile 30-39 yaş aralığındaki toplu taşıma şoförlerinden hangi grubun adalet algılarının daha yüksek olduğuna bakıldığında, ortalaması yüksek olan 50-59 yaş aralığındaki toplu taşıma şoförlerinin adalet algılarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. (Tablo - 8)

3.2.3. İş Tatminin Demografik Özelliklere Göre Farklılıkları

İş tatmininin demografik özelliklere göre farklılaşıp farklılaşmadığını gösteren Anova sonuçları tablo 9'da gösterilmiştir. Bulgulara göre iş tatmini, yaş ve tahsil düzeylerine göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaşmamıştır ($p>.05$). Fakat iş tatminin kıdem süresine göre anlamlı olarak farklılaştığı görülmektedir ($p<.05$).

Tablo 9 - İş Tatmininin Demografik Özellikler Açısından Farklılık Testi Sonuçları

Değişkenler	Ortalama	Anlamlılık Değeri (P)
Yaş		0,266
30-39	4,1924	
40-49	4,2846	
50-59	4,1910	
Tahsil Düzeyi		0,223
İlkokul	4,2719	
Ortaokul	4,2346	
Lise ve Dengi	4,1956	
Kıdem		0,00
2-6 yıl	4,4367	
7-11 yıl	4,1867	
12-16 yıl	4,2378	
17-21 yıl	4,0313	

Bulgulara göre *toplu taşıma otobüs şoförlerinin iş tatminlerinin, şoförlerin demografik özelliklerine göre anlamlı farklılık gösterdiği* sonucuna varılmıştır. Farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını test etmek için Shefffe Post-Hoc testi

uygulanmıştır. Bulgulara göre 2-6 yıl arası kıdem süresine sahip olan grubun iş tatmin düzeyi diğer gruplara göre anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Örgütsel adalet kapsamındaki dağıtım adaletinin iş tatminine olan etkisi, bir toplu taşıma şirketi şoförleri üzerinde gerçekleştirilen saha araştırması yoluyla incelenmiştir. Toplu taşıma şoförlerinin dağıtım adalet algılarının, iş tatminleri üzerinde anlamlı olarak etkili olup olmadığı; şoförlerin adalet algıları ve iş tatminlerinin eğitim durumları, kıdem yılı ve yaşlarına göre anlamlı farklılık gösterip göstermediği incelenerek sonuçları analiz edilmiştir.

Elde edilen bulgulara göre, toplu taşıma şoförlerinin dağıtım adalet algıları, iş tatmini üzerinde anlamlı etkiye sahiptir. Elde edilen bu sonuç, alanda yapılan pek çok araştırmayı desteklemektedir (Altaş & Çekmecelioğlu, 2015: 147, Van den Bos vd., 1997: 102, Akyel, 2007: 77, Colquitt, 2001: 392, Yıldırım, 2007: 372). Bununla birlikte literatürde incelenen örgütsel adalet ile iş tatmini arasında pozitif yönlü ilişkinin mevcut olduğu, örgütsel adalet algısının yüksek olduğu bireylerde iş tatmininin yüksek; örgütsel adalet algısının düşük olduğu bireylerde ise iş tatmininin düşük olduğu yönündeki bulgular (McFarlin & Sweeney, 1992: 626, Robinson, 2004: 89) araştırmamızla desteklenmiştir.

Araştırmamızın bulguları dağıtım adaletinin organizasyonlar için ne kadar önemli olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Jaskova (2015: 567), dağıtım adaletinin sebatla ilişkili olduğunu, adil bir şekilde ödüllendirildiğini algılayan çalışanların işlerini tamamlamak için daha uzun süreler çalışmaya istekli olacaklarını belirtmiştir. Dolayısıyla organizasyonlar kaynakların dağıtımını, ödüllendirme ve cezalandırmada çalışanların algılarını dikkate almalı, adalet duygularını artırmaya yönelik uygulamalarda bulunmalıdır.

Çalışmamızda toplu taşıma şoförlerinin dağıtım adalet algıları yaş değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşırken; tahsil düzeyi ve kıdem süresine göre anlamlı olarak farklılaşmamıştır. Başka bir anlatımla, toplu taşıma şoförlerinin şirketlerindeki adalet algıları, şoförlerin tahsil düzeyleri ve işyerindeki kıdem sürelerine göre anlamlı değişkenlik göstermezken; yaşlarına göre anlamlı değişkenlik göstermektedir. Anlamlı değişkenliğin hangi yaş grubundaki şoförlerden kaynaklandığına bakıldığında, 50-59 yaş aralığındaki toplu taşıma şoförlerinin adalet algılarının, diğer yaş gruplarındaki şoförlerin adalet algılarından daha yüksek olduğu görülmüştür. Başka bir ifade ile 50-59 yaş grubundaki şoförler, diğer yaş gruplarına göre kurumlarında adaletli uygulamalar yapıldığını düşünmektedirler.

Yılmaz tarafından yapılan araştırmada dağıtımsal adalet algılarının 18-30 yaş grubundakilerin diğer yaş gruplarına göre daha yüksek olduğu (Yılmaz, 2020: 435); Şahin ve Taşkaya tarafından yapılan araştırmada ise tahsil düzeyinin örgütsel adalet algısı üzerinde etkili olduğu saptanmıştır (Şahin & Taşkaya, 2010: 107). Araştırmamızın sonuçları bu bulguların tersine, yaşı en yüksek olan grubun dağıtımsal adalet algılarının daha yüksek olduğunu ve tahsil düzeyine göre dağıtımsal adalet algılarının farklılaşmadığını göstermektedir. Bu kapsamda alanda bu sorunun cevaplanması için daha yüksek katılımlı ve farklı gruplarda araştırma yapılması gerektiğidir. Benzer şekilde Şahin ve Taşkaya (2010: 108) tarafından yapılan çalışmada hizmet süresinin artmasıyla örgütsel adalet algılarının düştüğü, hizmet süresinin örgütsel adalet üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Araştırmamızın bulguları ise çalışanların adalet algılarının kıdem süresine göre anlamlı bir farklılık oluşturmadığı yönündedir. Yavuz (2010: 311) da araştırmamızla paralel şekilde adalet algılarının kıdem süresine göre istatistiksel olarak farklılaşmadığını belirtmiştir. İş tatmini ve yaş arasında anlamlı olarak farklılık olmaması yönüyle çalışmamız, literatürde yer alan bazı çalışmalarda (Yıldırım, 2007: 266, Hayran & Aksayan, 1991: 16, Sünter vd., 2006: 13, Yıldız vd., 2003: 36) verileri desteklerken bazı araştırmalardan (Kasapoğlu, 1999: 466, Wright, Hamilton, 1978: 1145, Sığırı, Basım, 2006: 135; Ünal vd., 2001: 117) farklılaşmaktadır.

Toplu taşıma şoförlerinin iş tatminleri kurumlarındaki kıdem süresi değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşmıştır. Diğer bir deyişle, toplu taşıma şoförlerinin kurumlarındaki iş tatminleri, şoförlerin kıdem sürelerine göre anlamlı değişkenlik göstermektedir. İş tatmini ve kıdem süresi arasında anlamlı olarak farklılık olmaması yönüyle çalışmamız, literatürde yer alan bazı çalışmalarda (Sünter vd., 2006: 13, Yıldız vd., 2003: 36, Sığırı, Basım, 2006: 135) verileri desteklerken bazı araştırmalardan (Kasapoğlu, 1999: 466, Wright, Hamilton, 1978: 1145, Ünal vd., 2001: 117) farklılaşmaktadır. Anlamlı değişkenliğin hangi yaş grubundaki şoförlerden kaynaklandığına bakıldığında, 2-6 yıl arası kıdem süresine sahip toplu taşıma şoförlerinin iş tatminlerinin diğer kıdem sürelerindeki gruplarında yer alan şoförlerin iş tatmininden daha yüksek olduğu görülmüştür. Başka bir ifade ile 2-6 yıl arası kıdem süresine sahip şoförler, 7-11, 12-16 ve 17-21 kıdem süresine sahip şoförlere göre kurumlarındaki işlerinden tatmin olmaktadır.

Çalışmamızda toplu taşıma şoförlerinin iş tatminleri şoförlerin eğitim durumlarına göre anlamlı olarak farklılaşmamıştır. Diğer bir deyişle, toplu taşıma şoförlerinin kurumlarındaki iş tatminleri, şoförlerin tahsil düzeylerine göre anlamlı değişkenlik göstermemiştir. İş tatmini ve tahsil düzeyleri arasında anlamlı olarak farklılık olmaması yönüyle çalışmamız, Sığırı ve Basım'ın araştırmasındaki (2006: 135) bulguları desteklemektedir.

Araştırmamızın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Araştırmamız bir ilde ve bir sektörde yapılmıştır. Dolayısıyla bazı bulgularımız farklı bölgelerde ve sektörlerde yapılmış çalışmalarla farklılık göstermektedir. Bulguların genellenebilmesi için daha geniş coğrafyalarda ve farklı sektörlerde araştırma yapılması bu alanda çalışan araştırmacılara önerilmektedir.

Kaynakça

- AKYEL, Y. (2017), Yönetim bağlamında adalet ve güven. *Pegem Atıf İndeksi*, 001-136.
- ALTAŞ, S. S., & Çekmecelioğlu, H. G. (2015), Örgütsel Adalet Algisinin İş Tatmini, Örgütsel Bağlılık Ve İş Performansı Üzerindeki Etkileri: Okul Öncesi Öğretmenleri Üzerinde Bir Araştırma. *Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, 29(3).
- BİLGİN, N., (1995), Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik Çalışmalar. 3.bs. İstanbul: Sistem Yayıncılık (Aktaran: Alan, Aylin Aktaş, Vesile Rüya Ehtiyar, Ece Ömüriş. 2010. Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Hırsızlık Sorunsalı: Antalya, Kundu Örneği. 11. Ulusal Turizm Kongresi Bildirileri, 2-5 Aralık 2010.
- BRAYFIELD, A. H., & ROTHE, H. F. (1951), An index of job satisfaction. *Journal of applied psychology*, 35(5), 307.
- BÜYÜKÖZTÜRK, S. (2014), Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı: İstatistik. Araştırma Deseni, *SPSS Uygulamaları ve Yorum*, 16th ed., Ankara: Pegem Akademi.
- CHANG, C. S. (2014), Moderating effects of nurses organizational justice between organizational support and organizational citizenship behaviors for evidence-based practice. *Worldviews on Evidence-Based Nursing*, 11(5), 332-340.
- CİHANGİROĞLU, N , YILMAZ, A . (2010). Çalışanların Örgütsel Adalet Algisinin Örgütler İçin Önemi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* , 10 (19) , 194-213
- CROPANZANO, R., & FOLGER, R. (1991), Procedural justice and worker motivation. *Motivation and work behavior*, 5(131143), 317372.
- ÇOKLUK, Ö., ŞEKERCİOĞLU, G., & BÜYÜKÖZTÜRK, Ş. (2012), Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve LISREL uygulamaları: *Pegem Akademi*.
- DECONINCK, J. B., & STILWELL, C. D. (2004), Incorporating organizational justice, role states, pay satisfaction and supervisor satisfaction in a model of turnover intentions. *Journal of Business Research*, 57(3), 225-231.
- ERCAN, V. (2016), Örgütsel adalet algısının banka çalışanlarında iş bırakma niyeti üzerinde etkisinin incelenmesi. *Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- FOLGER, R., & KONOVSKEY, M. A. (1989). Effects of procedural and distributive justice on reactions to pay raise decisions. *Academy of Management journal*, 32(1), 115-130.
- GENÇ, S., & SOYSAL, M. İ. (2018). Parametrik Ve Parametrik Olmayan Çoklu Karşılaştırma Testleri. *Black Sea Journal of Engineering and Science Open Access Journal*(1), 18-27.
- GREENBERG, J. (1987). A taxonomy of organizational justice theories. *Academy of*

- Management review*, 12(1), 9-22.
- HAYRAN O, AKSAYAN S. (1991). Pratisyen Hekimlerde iş Doymu. *Toplum ve Hekim*, ss:16-17.
- İŞCAN, Ö. F., & SAYIN, U. (2010). Örgütsel adalet, iş tatmini ve örgütsel güven arasındaki ilişki. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(4), 195-216.
- JASKOVA, I. (2015). Organizational Justice, Employee Motivation and Performance. *Paper presented at the European Conference On Management, Leadership & Governance*.
- KARADEMİR, T., & ÇOBAN, B. (2010). Sporun Yönetel Yapisında Örgütsel Adalet Kuramina Bakış. *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 4(1), 48-62.
- KARAVARDAR, G. (2015). Örgütsel Adaletin İş Tatmini, Örgütsel Bağlılık Ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 11(26), 139-150.
- KASAPOĞLU, A: Sağlık Sosyolojisi, Türkiyeden Araştırmalar, *Sosyoloji Derneği Yayınları* VI, Ankara (1999).
- KEKLİK B., COŞKUN Us N., Örgütsel Adalet Algılamalarının İş Tatmini Üzerine Etkisi:Hastane Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.18, S.2, s.143-161, 2013.
- KOÇEL, T. (2018). İşletme Yöneticiliği, On yedinci Basım. *Beta Yayınları, İstanbul*, 397-400.
- LAMBERT, E. G., HOGAN, N. L., & GRIFFIN, M. L. (2007). The impact of distributive and procedural justice on correctional staff job stress, job satisfaction, and organizational commitment. *Journal of Criminal Justice*, 35(6), 644-656.
- MCFARLIN D. SWEENEY D: (1992). Distributive and Procedural Justice as Predictors of Satisfaction with Personal and Organizational Outcomes, *The Academy of Management Journal*, Vol. 35, No. 3, pp. 626-637.
- NIEHOFF, B P. ve MOORMAN, R. H. (1993). Justice As A Mediator of The Relationship Between Methods of Monitoring and Organizational Citizenship Behavior, *Academy of Management Journal*, 36, 527-556.
- ROBINSON, K. L. (2004). The impact of individual differences on the relationship between employee perceptions of organizational justice and organizational outcome variables. *Alliant International University, San Diego*.
- SİĞRI, Ü., BASIM, N. (2006). İş Görenlerin İş Doymu ile Örgütsel Bağlılık Düzeylerinin Analizi: Kamu Ve Özel Sektörde Karşılaştırmalı Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(12).
- SÜNTER A, CANBAZ S, DABAK Ş, ÖZ H, PEKŞAN Y. (2001). Pratisyen hekimlerde işe bağlı gerginlik ve iş doymu düzeyleri. *Ulusal İş sağlığı ve İş yeri Hekimliği Günleri*, Bursa.
- ŞAHİN, B., & TAŞKAYA, S. (2010). Sağlık çalışanlarının örgütsel adalet algılarını etkileyen faktörlerin yapısal eşitlik modeli ile incelenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 13(2), 85-114.
- ŞİMŞEK, M. Ş., ÇELİK, A., & AKGEMCI, T. (2015). Davranış bilimlerine giriş ve örgütlerde davranış: *Eğitim Yayınevi*.
- TANG, T. L.-P., & SARFIELD-BALDWIN, L. J. (1996). Distributive and procedural justice as related to satisfaction and commitment.

- UGBORO, I. O., & OBENG, K. (2000). Top management leadership, employee empowerment, job satisfaction, and customer satisfaction in TQM organizations: an empirical study. *Journal of quality management*, 5(2), 247-272.
- ÜNAL S, KARLIDAĞ R, YOLOĞLU S. (2000), Hekimlerde iş doyumunu ve tükenmişlik düzeyi. *Türk Psikiyatri Dergisi* 11, ss:49-57.
- VAN DEN BOS, K., VERMUNT, R., & WILKE, H. A. (1997). Procedural and distributive justice: What is fair depends more on what comes first than on what comes next. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(1), 95.
- WRIGHT J, HAMILTON R, (1978). Work Satisfaction and Age: Some Evidence for the 'Job Change' *Social Forces*, Vol. 56, No. 4 (Jun., 1978), pp. 1140-1158.
- YAVUZ, E. (2010). Kamu ve Özel Sektör Çalışanlarının Örgütsel Adalet Algılamaları Üzerine Bir Karşılaştırma Çalışması. *Dogus University Journal*, 11(2).
- YILDIZ, Neziha; YOLSAL Nuray; AY Pınar ve KIYAN Aysu (2003), İstanbul Tıp Fakültesinde Çalışan Hekimlerde İş Doyumu *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* 66, 1.
- YILMAZ, F. (2020). Hizmet İşletmelerinde Dağıtimsal Adalet ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(1), 438-457.

TÜRKİYE TARIM ÜRÜNLERİ BAKIMINDAN HALA KENDİ KENDİNE YETERLİ Mİ? DIŞ TİCARET VERİLERİ YOLUYLA BİR ANALİZ

Prof. Dr. Rahmi ÇETİN*

Özet

Türkiye'nin tarımsal ürün ticaretinde yaşadığı dönüşüm dünya ticaretindeki değişime ve işbölümüne paralellik göstermiş ve böylece 1990'lı yılların ortalarından itibaren dış dünyaya daha bağımlı bir hale gelmiştir. Bu çalışmada Türkiye'nin tarımsal ürün bakımından yeterli olup olmadığı Türkiye İstatistik Kurumu tarafından Standart Uluslararası Ticaret Sınıflamasına (SITC) göre tarımsal ürünleri ticareti için üretilen 1990-2017 dönemi yıllık verileri kullanılarak araştırılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular, Türkiye'nin tarım ürünleri bakımından kendi kendine yeterliliğinin sektördeki uluslararası gelişmelere bağlı olarak 1990'lı yıllardan itibaren azaldığını ve 2000'li yıllardan itibaren ise giderek daha fazla dışa bağımlı hale geldiğini göstermektedir. Çalışmadan elde edilen bir diğer önemli sonuç ise, tarımsal ürünler alt gruplar bakımından incelendiğinde, işlenmiş gıda maddeleri ticaretinin genellikle fazla verdiği, ancak tarımsal hammaddeler ticaretinin ise açık verdiğidir.

Anahtar Kelimeler: Tarım Sektörü, Ticaret Dengesi ve Türkiye

IS TURKEY STILL A SELF-SUFFICIENT COUNTRY IN AGRICULTURAL GOODS? AN ANALYSIS WITH FOREIGN TRADE DATA

Prof. Dr. Rahmi ÇETİN

Abstract

The transformation of agricultural goods' trade in Turkey was parallel with the change in world trade and with the international division of labour and thus become more dependent on the outside world since the mid-1990s. The purpose of this study is to investigate whether Turkey is a self-sufficient country in terms of agricultural goods, by using annual agricultural trade data of 1990-2017 period which is produced by Turkish Statistical Office according to the Standard International Trade Classification (SITC). The findings obtained in this study show that, since the early 1990s, the level of Turkey's self-sufficiency in terms of agricultural goods has decreased, depending on the international developments in the sector and since the 2000s it has become more dependent on foreign markets. Another important result emerged from the study is that processed agricultural goods generally have a trade-surplus, while raw agricultural goods have a trade-deficit, when the agricultural goods are examined in terms of sub-groups.

Keywords: Agricultural Sector, Trade Balance and Turkey

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü İrtibat Tel.: +90-344-3001543. E-mail adresi: crahmi@hotmail.com

1. GİRİŞ

Tarım sektörü ve tarım ürünleri ticareti ülkelerin büyüme ve kalkınmasında önemli rol oynayan sanayi mallarının yurtdışından temini için gerekli dövizin temininde önemli katkı sağlaması nedeniyle politikacıların ve akademisyenlerin daima dikkatini çekmiştir. Türkiye'nin 1980 yılından itibaren dış ticaretini serbestleştirmeye başlaması ve 1994 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ile tarım ürünleri ticaretinin liberalleştirilmesi anlaşmasını imzalamasıyla, tarım ürünleri bakımından kendi kendine yeterli ülke olma vasfını yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. 1987 yılından itibaren tarımsal hammaddeler bakımından sürekli dış ticaret açığı veren ülke ekonomisi, ilki 2000 yılında olmak üzere 2017 yılına kadar toplamda 7 kez toplam tarım ürünleri ithalatı ihracatını aşmış, böylece Türkiye tarımsal ürünler bakımından kendi kendine yetersiz ülkeler arasına girmiştir.

Türkiye tarım ürünleri bakımından 2014 yılı cari fiyatları ile 56.9 milyar dolarlık üretim ile dünyada 9. sırada yer alırken, ihracat bakımından 18.4 milyar dolar ile 23. sırada yer almaktadır (DTÖ, 2019). Türkiye'nin üretim ve ihracat açısından göstermiş olduğu bu performans ülkenin gerçekleriyle örtüşmemektedir. Tarımda potansiyelin tam olarak kullanılmasına; arazilerin çok parçalı olması, sulama altyapısının tamamlanamamış olması ve örgütlenmenin etkin bir biçimde yapılamamış olması gibi yapısal sorunlar ile girdi maliyetlerinin yüksek olması ve finansmanın yetersiz olması gibi sorunlar neden olmaktadır. Ayrıca, Türkiye dış dünyaya satmış olduğu ham gıda maddelerini işleyip hazır gıdaya dönüştürmek, coğrafi işaretli ürünlerin sayısını arttırmak, üretimde yeni teknikleri uygulamak ve katma değeri yüksek organik ürünleri üretmek suretiyle bu rakamları çok rahat ikiye, üçe katlayabilecek imkânlarla sahiptir.

Türkiye'nin tarım ürünleri bakımından kendi kendine yeterli olup olmadığını daha net görebilmemiz için tarım ürünlerinin kapsamının net bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Bu bağlamda ülkenin tarım sektöründe dış ticaret performansı değerlendirilirken tarıma dayalı endüstriler (gıda, tekstil, tarımsal girdiler, kâğıt, deri mamülleri, tütün mamülleri vb) analize dahil edilecek olursa, Türkiye'nin tarım ürünlerinde kendi kendine yeterliğinin oldukça yüksek olduğu görülecektir. Eğer tarıma dayalı endüstriler analize katılmayacak olursa, bu kez ülkenin belirli yıllarda kendi kendine yeterliliğinin olmadığı da görülecektir.

Türkiye'nin tarım ürünlerinde yeterliliğine etki eden en önemli gelişmelerden birisi ülkede uygulanan tarımsal destekleme politikalarıdır. 1981 yılından itibaren tarımsal desteklerin kapsamının daraltılması ve milli gelir içindeki payının azaltılmaya başlanması ve 2003 yılından itibaren girdi ve fiyat destekleme yöntemi yerine verilmeye başlanan doğrudan gelir desteklerinin üretime yönlendirilememesi sonucunda arz eksikliği ve arz fazlalığı yaşanan ürünler olmuştur. Bunun sonucunda

tarımsal ithalat kısa sürede hızla artarak ihracat rakamına ulaşmıştır. 2009 yılından itibaren uygulamaya konulan havza bazlı destekleme modeli ile bir yandan üretimde ve verimlilikte artışlar amaçlanırken, diğer yandan dışa bağımlılığın azaltılmasına çalışılmıştır.

Tarım ürünleri bakımından ülkenin kendi kendine yerliliğini dış ticaret verileri yoluyla analiz eden çalışmalarda akademisyenler, genellikle, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan ISIC Rev. 3 verilerini esas almaktadır. Bu sınıflama yönteminde bazı ürünlerin hammadde kısmı tarım sektörü içinde görünürken, işlenmiş hali tarım dışı sektörlerde yer alabilmektedir. Böyle bakıldığında, ISIC Rev. 3'ten hareketle tarımsal dış ticaret verilerinin sağlıklı sonuç vermeyeceği ortaya çıkmaktadır. Bu eksikliği giderebilmenin tek yolu SITC Rev. 3 verilerinin dikkate alınmasıdır. Bu yöntemin ISIC Rev. 3'e göre iki avantajı söz konusudur. İlki, ISIC'ta tarım sektörü içinde yer almayan tarım ürünlerinin tarım sektörü içine alınmasına olanak sağlamasıdır. İkincisi, tarımsal dış ticareti, tarımsal hammadde ve işlenmiş gıda maddeleri olmak üzere iki ana gruba ayırması ve böylece tarımsal dış ticarete olası yapısal dönüşümleri görme imkânı vermesidir. Bu nedenle, 1990-2017 dönemi için Türkiye'nin tarımsal dış ticaretinin analizinin yapıldığı bu çalışmada TÜİK tarafından yıllık olarak yayınlanan SITC Rev. 3 verileri kullanılacaktır.

Çalışmanın ikinci kısmında Türkiye'nin tarım ürünleri ticaretinde gösterdiği performansı ve bunun yanı sıra tarımda kendi kendine yeterliliği konusunu inceleyen akademik çalışmaların özeti sunulacaktır. Üçüncü kısımda, SITC verileri kullanılarak 1990-2017 dönemi için Türkiye'nin tarım ürünleri ticaret performansı ve kendi kendine yeterlilik durumu sektörel düzeyde incelenecektir. Dördüncü kısımda ise sonuç ve genel değerlendirmeler yer alacaktır.

2. Literatür Taraması

Tarım sektörünün Türkiye'nin dış ticareti açısından yerini ve önemini açıklayan çok sayıda ampirik çalışma olmasına karşın ülkenin tarım sektörü içerisinde hangi grup mallarda üstünlüğe veya dezavantaja sahip olduğunu araştıran yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır. Ay ve Yapar (2005), DTÖ Tarım Anlaşmasının Türkiye'nin tarım politikaları ve tarımsal ticareti üzerindeki etkilerini 1980-2003 dönemi verilerini kullanarak araştırmışlardır. Çalışmada DTÖ Tarım Anlaşması taahhütlerinin uygulanmaya başladığı 1995 yılından itibaren tarımsal ürünler ticareti açık vermeye başlamıştır.

Aydın (2009) ISIC Rev. 3 sınıflamasına göre hesaplanan tarımsal ticaret verilerini kullanarak 1979-2008 dönemi için yaptığı analizde tarım ve hayvancılık sektörünün 2000'li yıllara kadar dış ticarete daima fazla verdiğini, takip eden

yıllarda ise ithalattaki hızlı artışa bağlı olarak dış ticaret açığının normalleştiği sonucuna ulaşmıştır. Ancak ISIC Rev. 3 de tarımla ilgili 5 başlık (tarım ve hayvancılık, ormancılık, balıkçılık, gıda ve içecekler ve tütün ürünler) dikkate alındığında dış ticarete açığın söz konusu olmadığı görülmektedir. Yazar, tarımda yapısal dönüşümü tespit etmek için ise SITC Rev. 3 verilerini kullanmış ve buradan tarımsal hammaddeler dış ticaretinin 1987 yılından itibaren sürekli açık verdiği, gıda maddelerinin ise fazla vermeye devam ettiği sonucuna ulaşmıştır. Tarımsal hammaddeler ithalatının %70'lik kısmını dokuma elyafı ve artıkları ile ham kauçuktan oluşurken, gıda maddeleri ihracatının %60'lık kısmını meyve ve sebzeler ile hububat ve hububat ürünlerinden oluşmaktadır.

Yağcıoğlu (2015), çalışmasında 1980-2014 dönemi dış ticaret verilerini kullanarak Türkiye'nin tarımsal ürün dış ticaretindeki gelişmeleri incelemiştir. 1980 yılında başlatılan ihracata dönük büyüme stratejisinin etkisi ile 2000 yılına kadar düşük hızda artış gösteren tarım ürünleri dış ticareti 2000 yılından itibaren yüksek hızla büyüme trendine girmiştir. Dış ticarete ithalatta yaşanan daha yüksek orandaki büyüme 1990'lı yılların ortalarından itibaren ithalatın ihracattan daha yüksek olduğu yılların yaşanmasına neden olmuştur. Tarım ürünleri dış ticaretinin yapısı incelendiğinde ihracatın %95'i gıda maddelerinden %5'i tarımsal hammaddelerden oluşurken, ithalatın %66'sı gıda maddelerinden geri kalan kısmı ise tarımsal hammaddelerden oluşmaktadır. Son olarak, yüksek miktarda ihracatı yapılan bazı işlenmiş tarımsal ürünlerde hammadde açısından ithalata bağımlılıkta yüksektir. Örneğin, yaklaşık 1.4 milyar ABD Doları değerindeki un ve makarna ihracatı için buğdayı; yaklaşık 800 milyon dolar değerindeki yumurta ve tavuk eti ihracatı için yem maddeleri olan soya fasulyesi, vitamin ve minerallerini ithal etmek gerekmektedir.

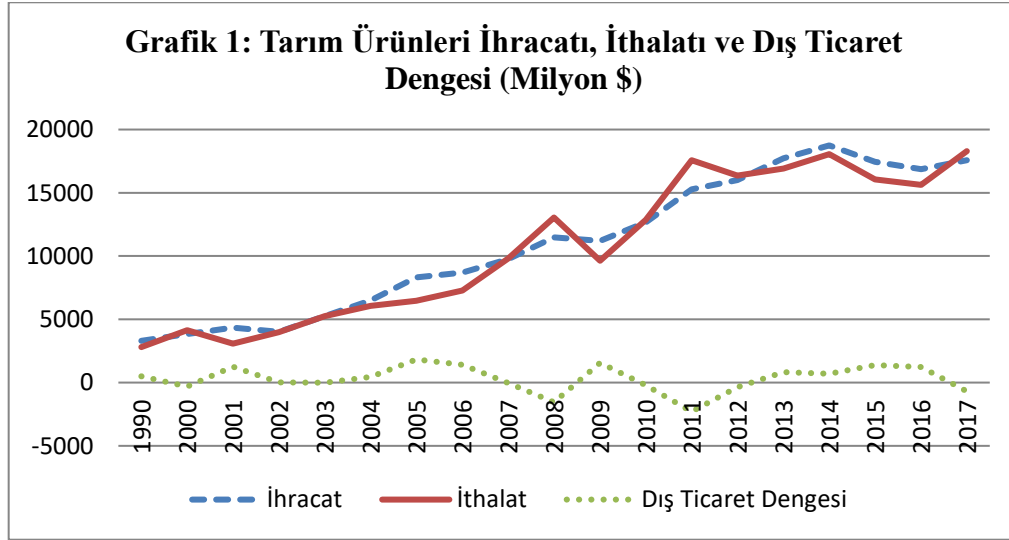
Türkiye İhracatçılar Meclisinin (2016) raporunda 2014 yılı dış ticaret verileri kullanarak yapılan bir araştırmada tarım sektörünün dış ticarete katkısı ele alınırken tarım ürünleri işlenmemiş, az işlenmiş ve çok işlenmiş olmak üzere 3 farklı kategoriye ayrılmıştır. Buna göre tarıma dayalı ürünlerin toplam ihracat ve ithalata katkısı işlenmemiş ve az işlenmiş ürünlerde 13,7 ve 16,8 milyar dolar iken, bu rakamlar çok işlenmiş ürünlerde 36.3 ve 17.2 milyar dolardır (TİM, 2016, Tablo 7.2 ve 7.3). Buradan Türkiye'nin işlenmemiş ve az işlenmiş ürünlerde dış ticaret açığının bulunduğu, yani ülkemizin kendi kendine yetersiz olduğu görülürken, çok işlenmiş ürünlerde ise oldukça yüksek miktarda dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir.

Aydın ve Aydın (2018) yaptıkları çalışmada 1996-2017 döneminde tarım ürünleri ticaretini ISIC Rev. 3 verilerine göre incelemişler ve Türkiye'nin tarım ürünleri ticaretinde 2010 yılı hariç daima dış ticaret fazlası verdiğini tespit etmişlerdir. Yazarlar, tarımsal dış ticarete yapısal dönüşümü analiz etmek için ise SITC Rev. 3 verilerini kullanmışlar ve buradan tarımsal dış ticarete ikili bir yapının

oluşturduğu sonucuna varmışlardır. Buna göre, tarımsal hammaddeler dış ticareti 1987 yılından itibaren sürekli açık verirken, işlenmiş gıda maddeleri dış ticareti fazla vermeye devam etmiştir.

3. Tarımsal Dış Ticarete Gelişmeler

Ele alınan 1990-2017 döneminde tarım sektörünün Türkiye'nin GSMH'daki payı azalmaya devam etse de ihracat ve ithalat değerleri, genel olarak, artış göstermiş ve böylece ülkenin toplam dış ticaretindeki payını korumayı başarabilmiştir. Hızla artan nüfusa ve iç talebe (ülkeye konaklamak üzere gelen yabancı turistlerin tarım ürünleri tüketimi) rağmen DTÖ'nün tarım ürünleri ticaretindeki engelleri kaldırmak suretiyle gelişmekte olan ülkeler lehine oluşturduğu olumlu hava, Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatını 2003 yılında 5 milyar ABD Doları seviyesinden 3.7 kat artırarak 2014 yılında 18.7 milyar ABD Doları seviyesine yükseltmiştir. Ancak aynı dönemde ithalatta da benzer bir gelişme izlenmiş, hatta bazı yıllarda Grafik 1'den görüleceği üzere ithalatın ihracatı aştığı da görülmüştür. Tarım ürünleri ticaretini toptan ele aldığımızda Türkiye'nin genelde kendi kendine yeterli bir ülke olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Acaba tarım ürünlerini belli kategorilere ayırdığımızda bu kendi kendine yeterlilik durumu nasıl bir değişiklik arz edecek? Bu sorunun cevabını bu bölümde bulmaya çalışacağız.

Tarım ürünlerini sınıflandırmada üç farklı yöntem bulunmakla birlikte biz burada tarımsal dış ticarete yapısal dönüşümün ortaya çıkarılmasına olanak sağlaması ve analizlerde çok sık kullanılması sebebiyle SITC sınıflandırmasını tercih etmekteyiz. SITC Rev. 3'de toplam tarım ürünleri dış ticareti, tarımsal hammadde ve işlenmiş gıda maddeleri olmak üzere iki grupta toplanabilmekte ve bu ayırım, dış ticarete ağırlıklı yapının belirlenmesi, tarımsal dış ticarete yapısal dönüşümün analizinin yapılabilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu bölümde ilk olarak toplam tarım

ürünleri ticaretinde bu iki grubun ağırlığı ve tarımsal ticaretteki yapısal dönüşümü incelenecek, ardından bu iki grubun alt gruplarındaki gelişmeler ele alınacaktır.

Tablo 1: Gıda Maddeleri ve Tarımsal Hammadde Dış Ticareti (Milyon \$)

	Gıda Maddeleri İhracatı	Tarımsal Hammadde İhracatı	Gıda Maddeleri İthalatı	Tarımsal Hammadde İthalatı	Gıda Mad. İhracatının İthalatı Karşılama Oranı	Tarımsal Ham. İhracatının İthalatı Karşılama Oranı
1990	2,906	394	1,856	950	1.56	0.15
2000	3,521	311	2,128	2,005	1.65	0.21
2001	3,997	347	1,487	1,592	2.69	0.18
2002	3,620	383	1,903	2,078	1.90	0.21
2003	4,735	521	2,791	2,474	1.70	0.20
2004	5.892	609	3,090	2,969	1.90	0.18
2005	7,714	595	3,284	3,196	2.35	0.18
2006	7,932	702	3,486	3,800	2.27	0.16
2007	9,007	762	5,167	4,645	1.74	0.17
2008	10,704	768	8,502	4,535	1.26	0.17
2009	10582	607	6,104	3,520	1.74	0.14
2010	11878	795	7,412	5,467	1.60	0.15
2011	14,209	1,071	10,653	6,921	1.33	0.16
2012	15,033	967	10,420	5,950	1.44	0.16
2013	16,749	990	10,830	6,084	1.55	0.17
2014	17,747	999	12,047	6,011	1.47	0.17
2015	16,562	882	10,891	5,170	1.52	0.17
2016	16,004	852	10,699	4,939	1.49	0.16
2017	16,650	937	12,345	5,947	1.35	0.15

Not: Ticaret rakamları OECD ve TÜİK veri tabanlarından alınan ham verilerden hesaplanmıştır.

Tablo 1'deki veriler incelendiğinde, 2000 yılında 3,5 milyar ABD Doları seviyesinde olan gıda maddeleri ihracatı yaklaşık 5 kat artarak 2014 yılında 17.7 milyar dolara yükselirken, aynı dönemde tarımsal hammadde ihracatı 311 milyon ABD Dolarından 3 kat artarak 999 milyon dolara ulaşmıştır. Bu tarihten sonraki iki yılda ise tarım ürünleri ihracatında dolar bazında görülen azalma ABD Dolarının Türk Lirası karşısında aşırı değerlenmesine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Yukarıdaki tablonun ilk iki sütununda verilen ihracat rakamlarından, tarım ürünleri ihracatının yoğunluklu olarak gıda maddelerinden oluştuğu gözlenmektedir. Ayrıca, 2003 yılından itibaren gıda maddeleri ihracatı tarımsal hammadde ihracatından daha hızlı bir biçimde artış göstermiş ve böylece gıda maddeleri ihracatının toplam tarım ürünleri ihracatındaki payı 2000'de % 92'den 2017'de %94'e yükselmiştir.

1990 yılında tarımsal hammadde ithalatı gıda maddeleri ithalatının ancak yarısı iken, 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü ile yapılan Tarım Anlaşması sonrasında on yıllık süre zarfında eşit dilimler halinde tarım ürünlerinin tamamında gümrüklerin

ortalama %24 oranında azaltılmasının da etkisiyle tarımsal hammadde ithalatı hızla artarak ilk defa 2001 yılında gıda maddeleri ithalatının üzerine çıkmış ve bu durum 2006 yılına kadar devam etmiştir. 2000’li yılların başlarından 2006 yılına kadar nispeten yavaş bir artış gösteren tarımsal ürün ithalatı 2007-2011 yılları arasında gıda maddelerinde %205’lik, tarımsal hammadde ithalatında ise %82’lik olmak üzere yüksek artışlar kaydedilmiştir. Son olarak, 2012-2016 döneminde gıda maddeleri ithalatında hiçbir değişme görülmezken tarımsal hammadde ithalatında 2014 yılından itibaren kurlardaki artışa bağlı olarak bir miktar azalma da yaşanmıştır.

Tablo 1’in son iki sütunundaki veriler bize Türkiye’nin tarım ürünleri bakımından kendi kendine yeterli olup olmadığını, diğer bir ifade ile tarım ürünleri ihracatının ithalatını karşılama oranını göstermektedir. Genel olarak, Türkiye’nin tarım ürünleri üretimi tüketimini karşılamakla beraber, bu yeterliliğin gücü zaman içerisinde değişim göstermektedir. Ancak, veriler iki alt grupta tasnif edildiğinde bunlardan ilkinin teşkil eden gıda maddeleri bakımından ülkenin kendi kendine yeterli olduğu, ikinci alt grupta yer alan tarımsal hammaddeler bakımından ise yetersiz olduğu görülecektir. Gıda maddeleri ihracatının ithalatı karşılama oranı 2000’li yılların ilk yarısında yaklaşık iki katına kadar çıktıktan sonra tekrar bir buçuk katın altına düşmüştür. Diğer yandan tarımsal hammadde ihracatının ithalatını karşılama oranı daima 0.14 ile 0.21 aralığında seyretmiştir.

3.1. Tarımsal Hammadde Dış Ticaretindeki Gelişmeler

Ana gruplar olarak ortaya çıkan bu gelişmelerin alt gruplar (sektörler) itibariyle yapısındaki değişimin analizi biraz daha anlamlı hale getirmektedir. Bu nedenle, ilk olarak, tarımsal hammaddelerin alt grubu içerisinde yer alan sektör ya da ürünlerin ticaretinde meydana gelen değişimler ve bu değişimlerin nedenleri incelenecektir. Tarımsal hammadde başlıklı ana grubun altında yer alan sektörler; işlenmemiş deri, kösele ve kürk (21), ham kauçuk (23), mantar, odun ve kereste (24), kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt (25) ve dokuma elyafı ve bunların artıklarından (26) oluşmaktadır.

Tablo 2: Tarımsal Hammadde Dış Ticaretinin Alt Sektörlere Göre Dağılımı (Milyon \$)

	1990	1995	2000	2005	2010	2017
Tar. ham. ihracatı	394.3	315.7	312.5	594.8	795.2	937.6
Tar. ham. ithalatı	951.7	1,995	2,022	3,196	5,467	5,947
Ticaret dengesi	-557.4	-1,679	-1,709	-2,601	-4,672	-5,009
Alt Sektörler						
Dokuma ely. ve artıkları ihracatı	276.6	169.5	195.6	435.8	566.4	641.3
Dokuma ely. ve artıkları ithalatı	488.1	832.5	1,117	1,642	2,949	3,074
Ticaret dengesi	-211.5	-663	-921.4	-1,206	-2,332	-2,433
Ham kauçuk	6.6	15.1	9.7	7.2	35.2	45.2

ihracatı						
Ham kauçuk ithalatı	90.6	241.4	160.6	445.8	1,016	990.9
Ticaret dengesi	-94.6	-226.3	-150.9	-438.6	-980.8	-945.7
Kağ. ham. ve kul. kağıt ihracatı	0.2	1.5	0.6	0.9	14.6	21.8
Kağ. ham. ve kul. kağıt ithalatı	80.1	246.0	238.1	278	545.0	949.6
Ticaret dengesi	-79.9	-244.5	-237.5	-277.1	-530.4	-927.8
Mantar, odun ve kereste ihracatı	18.5	26.6	16.5	25.2	27.8	27.9
Mantar, odun ve kereste ithalatı	131.8	145.2	361.5	462.1	740.7	529.8
Ticaret dengesi	-113.3	-118.6	345.0	-436.9	-712.9	-501.9
İşl. deri, kösele ve kürk ihracatı	0.8	3.6	26.4	24.6	5.5	2.6
İşl. deri, kösele ve kürk ithalatı	129.2	464.3	224.6	293.3	225.9	112.8
Ticaret dengesi	-128.4	-460.7	-198.2	-268.7	-220.4	-110.2
B.Y.B. hay. ve bitki. hammadde ihracatı	91.4	99.4	63.6	100.9	132.3	198.8
B.Y.B. hay. ve bitki. hammadde ithalatı	31.7	65.4	98.9	174.3	269.0	345.8
Ticaret dengesi	59.7	34.0	-35.3	-73.4	-136.7	-147.0

Not: Burada kullanılan tüm veriler TÜİK'in resmi web sitesinden alınmıştır. Standart Uluslararası Ticaret Sınıflamasına (SITC Rev. 3) göre hazırlanan veriler kullanılmıştır.

Yukarıdaki tabloda Türkiye'de tarımsal hammaddenin alt sektörleri bağlamında dış ticaretindeki gelişmeler görülmektedir. Ele alınan inceleme dönemi içerisinde (1990-2017) tarımsal hammadde ithalatında en büyük payı (yaklaşık %50) dokuma elyafları ve bunların artıkları oluştururken ikinci ve üçüncü sırayı dönem dönem değişmekle birlikte ham kauçuk ve kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt sektörleri almaktadır. Dokuma elyafları alt grubunda gerçekleştirilen ithalatın yüksek olmasının sebebi Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı ikinci sektör olan hazır giyim ve konfeksiyon sanayisine hammadde tedarik etmesinden kaynaklanmaktadır (İTKİP, 2016: 53). Başta dokuma elyafları olmak üzere birçok tarımsal hammadde ithalatında 1990 yılından 1995 yılına gelindiğinde 3 katı aşan bir artış görülmektedir. Bu artışların iki sebebinin olduğu tahmin edilmektedir; bunlardan ilki bu hammaddeleri işleyip tekrardan yurt dışına mamül mal olarak satılmasına yol açan sektörlerin hızlı büyümesi, ikincisi ise DTÖ ile tarım ürünleri konusunda varılan ticaret anlaşmasıdır.

1995 yılından 2000 yılına kadar olan dönemde ana grup olarak tarımsal hammadde ihracat ve ithalatında neredeyse hiçbir artış görülmezken, tarımsal hammadde ithalatının alt grupları bakımından durum biraz farklılık göstermektedir. Tablodan görüldüğü üzere, bu dönemde dokuma elyafları ve mantar, odun ve kereste

ithalatı sırasıyla %34.2 ve %149'lük artış gösterirken, ham kauçuk ve işlenmemiş deri, kösele ve kürk ithalatı sırasıyla %33.6 ve %51,7'lik azalma göstermiştir. İthalattaki gelişmelere paralel olarak, aynı dönemde, bu sektörlerin dış ticaret dengelerinde de büyük değişimler yaşanmıştır. Dokuma elyafı, mantar, odun ve kereste sektörlerinde dış ticaret açığı artarken, ham kauçuk, işlenmemiş deri, kösele ve kürk sektörlerinde dış ticaret açığı azalmıştır.

1990-2000 döneminden farklı olarak 2000-2010 döneminde genel olarak bir yandan ithalat artarken, diğer yandan ihracatta da önemli bir artış kaydedilmiştir. Tarımsal hammadde ihracatı yıllık ortalama %15.4'lük bir artışla 312 milyon ABD Dolarından 795 milyon ABD Dolarına çıkarken, tarımsal hammadde ithalatı da yıllık ortalama %17'lik bir artışla 2.022 milyon ABD Dolarından 5,467 milyon ABD Dolarına ulaşmıştır. Böylece, toplam tarımsal hammadde ihracatı ile ithalatı arasındaki fark da 1,709 milyon ABD Dolarından 4,672 milyon ABD Dolarına yükselerek yeni bir tarihi rekora imza atmıştır. Bu artışların hangi alt gruplardan geldiğini araştırarak olursak, karşımıza çok ilginç bilgilerin çıktığını görürüz. İlk olarak, hem ihracat tarafında (toplam ihracatın %70'inden fazlasını) hem de ithalat tarafında (toplam ithalatın %50'den fazlasını) ilk sırayı dokuma elyafları alt sektörünün aldığı görülmektedir. İkinci olarak, ithalat artışı en çok ham kauçuk alt sektöründe yaşanmış ve ikinci en yüksek ithalat yapılan sektör konumuna yükselmiştir. Ham kauçuk ithalatı yıllık ortalama %53'lük bir artışla 2000 yılında 161 milyon ABD dolarından 2010 yılında 1,016 milyon ABD dolara ulaşmıştır. Hammadde bakımından tamamen dışa bağımlı olan Türkiye kauçuk sektörü, ithal ettiği hammaddeyi birçok alanda (örneğin, otomobil lastiği, ayakkabı tabanı vb) mamül ürünlere çevirip katma değer yaratarak yurt dışına ihraç etmektedir. Bunlara ilave olarak, ham kauçuğun işlenerek mamül mal haline getirilmesi ve sonrasında yurt dışına ihracatından 2017 yılında 2.355 milyon ABD Doları elde edilmiştir (PAGEV, 2017: 8).

Son olarak, Tablo 2'nin son sütununda yer alan 2017 yılı ticaret verilerine bir göz atacak olursak, tarımsal hammadde ticaretinde, genel olarak, 2010 yılına göre fazla bir değişikliğin yaşanmadığı görülmektedir. Dış ticaret açığındaki büyüme trendinin yavaşlamasında en temel sebeplerden birisi 2014'den itibaren hızla yükselen döviz kurlarıdır. Ancak alt sektör gruplarının verilerini dikkatle incelediğimizde, bazı alt sektörlerin ticaret performanslarında önemli değişimlerin olduğu gözlenmektedir. Toplamda 6 alt sektör grubundan birinde dış ticaret açığının ciddi oranda arttığı (kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt), ikisinde ciddi oranda azaldığı (mantar, odun ve kereste ile işlenmemiş deri, kösele ve kürk) kaydedilirken, geri kalan üçünde ise fazla bir değişikliğin olmadığı görülmüştür.

3.2. Gıda Maddeleri Dış Ticaretindeki Gelişmeler

Gıda sanayi, tarımsal hammaddeyi, çeşitli hazırlama, işleme, muhafaza ve ambalajlama teknikleri ile daha dayanıklı ve tüketime hazır duruma getiren bir sanayi kolu (Eker, 108: 2005) ya da tarım sektöründen sağladığı bitkisel ve hayvansal hammaddeleri, uyguladığı bir veya daha fazla işleme raf ömrü uzun ve tüketime hazır ürünlere dönüştüren bir imalat sanayi kolu olarak tanımlanmaktadır. Bu başlık altında işlenmiş gıda maddelerinin alt grubu içerisinde yer alan ürünlerin dış ticaretinde meydana gelen değişimler ve bu değişimlerin nedenleri incelenecektir. Gıda maddeleri başlıklı ana grubun içerisinde on altı adet alt sektör ya da ürün yer almakta, burada ise bunlardan sekizi ele alınmaktadır. Bu sektörler; meyve ve sebzeler (5), şeker ve şeker ürünleri (5), hububat ve hububat ürünleri (4), tütün ve tütün mamülleri (12), kahve, çay, kakao ve baharat ve ürünleri (7), balık ve diğer deniz ürünleri (3), bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonları (42) ve hayvanlar için gıda maddeleri (41)'dir.

Tablo 2: Gıda Maddeleri Dış Ticaretinin Alt Sektörlere Göre Dağılımı (Milyon \$)

	1990	1995	2000	2005	2010	2017
Gıda mad. ihracatı	2,905	4,123	3,542	7,714	11,867	16,650
Gıda mad. ithalatı	1,861	2,791	2,133	3,284	7,412	12,314
Ticaret dengesi	1,044	1,332	1,409	4,430	4,455	4,336
Meyve ve sebze ihracatı	1,735	2,178	1,816	4,373	6,152	6,869
Meyve ve sebze ithalatı	54.8	88.0	193.0	284.1	757.3	1.311
Ticaret dengesi	1.680	2.090	1.623	4.146	5.395	5.558
Şeker ve şeker ürünleri ihracatı	26.0	197.1	238.7	211.4	395.5	611.5
Şeker ve şeker ürünleri ithalatı	300.7	202.8	15.6	45.9	52.9	208.6
Ticaret dengesi	-274.6	-5.7	223.1	165.5	342.6	402.9
Hub. ve hububat ürünleri ihracatı	74.5	440.7	406.0	891.8	1,782	2,868
Hub. ve hububat ürünleri ithalatı	564.3	462.1	408.2	226.3	1,169	1,881
Ticaret dengesi	-489.8	-21.4	-2.2	665.5	613.0	987
Tütün ve tütün mamülleri ihracatı	442.3	381.4	491.4	590.0	697.0	946.2
Tütün ve tütün mamülleri ithalatı	337.2	159.9	350.7	275.5	368.2	529.3
Ticaret dengesi	105.1	221.5	140.7	314.5	328.8	416.9
Kahve, çay, kakao, bah. ve ürünleri ihracatı	80.5	125.6	139.6	309.3	537.8	719.6
Kahve, çay, kakao, bah. ve	38.7	102.3	124.0	275.4	519.7	966.7

ürünleri ithalatı						
Ticaret dengesi	41.8	23.3	15.6	33.9	18.1	-247.1
Balık ve diğer deniz ürünleri ihracatı	68.5	85.0	88.6	243.2	340.0	850.4
Balık ve diğer deniz ürünleri ithalatı	9.5	36.2	37.3	69.2	137.0	229.9
Ticaret dengesi	59.0	48.8	51.3	174.0	203.0	620.5
Bitkisel sıvı yağlar ve frak. ihracatı	123.3	204.3	72.4	358.8	215.4	864.1
Bitkisel sıvı yağlar ve frak. ithalatı	259.1	537.1	291.6	626.1	794.2	1.270
Ticaret dengesi	-135.8	-332.8	-219.2	-267.3	-578.8	-405.9
Hayvan için gıda madde ihracatı	5.8	10.1	10.4	17.5	31.1	188.2
Hayvan için gıda madde ithalatı	52.6	101.0	206.6	341.4	741.3	1.578
Ticaret dengesi	-46.8	-90.9	-196.2	-323.9	-710.2	-1,390

Not: Burada kullanılan tüm veriler TÜİK'in resmi web sitesinden alınmıştır. Standart Uluslararası Ticaret Sınıflamasına (SITC Rev. 3) göre hazırlanan veriler kullanılmıştır.

Tablo 2'de, Türkiye'de gıda maddelerinin dış ticaret verileri alt sektörler ve seçilmiş bazı yıllar itibariyle verilmiştir. Ele alınan inceleme döneminde (1990-2017) gıda maddeleri ihracatı içerisinde en büyük payı (toplam gıda maddeleri ihracatının %40-%60'ı) meyve ve sebze ürünleri alırken, onu %10-%15 arası payla hububat ve hububat ürünleri takip etmektedir. İthalat verilerine baktığımızda ise, tüm dönem boyunca hiçbir alt sektör grubunun ithalatta önemli bir ağırlığa sahip olmadığı, ancak %15-%30 arası payla hububat ve hububat ürünlerinin ilk sırayı aldığı, %10-%20 arası payla bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonlarının ise ikinci sırayı aldığı görülmektedir. Meyve ve sebze ihracatının değeri 2000 yılında yaklaşık 2 milyar ABD Dolarından 2005 yılında iki kat artarak 4 milyar ABD Dolarına, 2010 yılında ise 6 milyar seviyelerine ulaşmıştır. Meyve ve sebze ihracatının toplam gıda ürünleri ihracatı içerisinde en büyük paya sahip olmasının temel nedeni yurtdışında bu ürünler için iyi bir pazarın bulunmasıdır (Aydın, 2009: 27). Meyvede ihracatın en yoğun olduğu ürünler kayısı, kiraz ve fındık iken sebze de en yoğun ticaretin yapıldığı ürünler biber, hıyar ve karpuzdur. Örneğin, Türk fındığı birçok Avrupa ülkesinde çikolata hammaddesi olarak rağbet görmekte ve yılda 1 milyar ABD Dolarının üzerinde döviz kazandırmaktadır (Aydın, 2009: 27).

Tarım ürünleri dış ticareti bakımından meyve ve sebze sektöründen sonra ikinci sırada önem arz eden hububat ve hububat ürünleri sektöründe ihracat ve ithalat rakamları 2005 yılından itibaren hızlı bir yükseliş trendine girmiştir. İhracat 2005 yılında 891 milyon ABD Dolarından iki kat artarak 2010 yılında 1.8 milyar ABD

Dolarına ve ardından 2017 yılında ise 2.8 milyara yükselmiştir. 2006 yılında 240 bin ton buğday ithal edilirken, bu rakam 2007 yılında yaklaşık 9 kat artarak 2.1 milyon tona ve ardından 2014 yılında ise 5.3 milyon tona ulaşmıştır (Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri, 2010: 19; TMO, 2019: 27). 2014 yılında ithal edilen buğday karşılığında ödenen döviz miktarı 1,5 milyar ABD Dolarını aşmıştır. Buğday ithalatındaki bu hızlı artış dâhilde işleme rejimi kapsamında yurt dışından ithal edilen buğdayın un, bulgur, makarna ve bisküvi gibi mamül ürünlere çevrildikten sonra yine yurt dışına satılması nedeniyle ihracatı önemli oranda artırmıştır (TMO, 2018: 23). Böylece, 2000 yılına kadar daima dış ticaret açığı veren sektör bu tarihten itibaren dış ticaret fazlası vermeye başlamış ve aynı zamanda gıda maddeleri ihracatı içerisindeki payını da yükseltmiştir.

Meyve ve sebze ve hububat sektörlerinden sonra ihracat bakımından üçüncü sırada yer alan tütün ve tütün mamülleri sektöründe tütün üretimi ve ihracatı, 2001 yılında IMF'nin baskıları ile çıkarılan tütün yasası sebebiyle azalırken, bunun yerine sigara üretimi ve ihracatı, artan tütün ithalatına bağlı olarak, 2011 yılından itibaren hızla artmaya başlamıştır. Tütün yasasına bağlı olarak sigara üretiminde kullanılan yerli tütün miktarı 2003 yılında 46 bin tondan (%42) 2016 yılında 15.5 bin tona (%13.3) gerilerken, yabancı tütün miktarı ise aynı dönemde 63.3 bin tondan (%58) 116 bin tona (%87) yükselmiştir. Tütün ve tütün mamülleri ithalat verilerine bakacak olursak, sigara ithalatının 1984 yılında serbest bırakılmasından sonra tütün ve tütün mamülleri ithalatı hızla yükselerek 1990 yılında 337 milyon ABD Dolarına ve gıda maddeleri ithalatı içerisindeki payı da %18'lere kadar yükselmiştir. 2000'li yılların ortalarına kadar geçen on beş yıllık süre boyunca ekonomideki durgunluklara bağlı olarak sektörde ithalat aynı seviyeyi koruduktan sonra yabancı ortaklı büyük firmaların yurtiçinde sigara üretiminde yoğunlaşması sonucunda ithalat mutlak olarak yavaş yavaş artmaya başlamıştır. Ancak sektörün ithalatının gıda maddeleri ithalatı içerisindeki payı azalarak 2005 yılında %8.3'den 2017 yılında %4'ler seviyesine kadar inmiştir.

Son olarak hayvanlar için gıda maddeleri dış ticaretindeki gelişmelere bakacak olursak, sektörün ithalatı ele alınan dönemde yıllık ortalama %10'un üzerinde artış göstermiştir. Sektördeki ithalatın yüksek oranda artmasının en önemli nedeni kanatlı hayvancılık sektörü olarak görünmektedir. Ülkemizde yıllık cirosu yaklaşık 3 milyar ABD Dolarını bulan kanatlı sektörünün kullandığı yem ham maddelerin başında mısır ve soya küspesi daha sonra da balık unu gelmektedir (Aydın, 2009: 31). Türkiye söz konusu ham maddeler ile yem katkı maddeleri bakımından dışa bağımlı durumdadır. Toplam kanatlı yemleri içinde ithal hammaddelerin payı yaklaşık olarak %75'ler düzeyindedir. Ayrıca; bu yemler içinde katkı maddeleri olarak adlandırılan vitamin, mineral vb. ürünler bakımından ise tamamen dışa bağımlı durumdadır (Erdogdu ve İlkdoğan, 2004: 109).

4. Sonuç ve Değerlendirmeler

Bu çalışmada Türkiye'nin 1990-2017 dönemi tarım ürünleri dış ticareti ve kendi kendine yeterliliği SITC Rev. 3 sınıflandırmasına dayalı veriler yardımıyla incelenmiştir. Türkiye, 1994 yılında DTÖ ile tarım ürünleri ticareti anlaşması yapılmasına kadar olan dönemde tarım ürünleri bakımından kendi kendine yeterliliği oldukça yüksek ve üretim fazlasını yurtdışına satarak döviz geliri elde eden bir ülke konumundaydı. Ancak bu tarihten daha önce 1987 yılından itibaren tarım ürünleri ticaretinde var olan karşılaştırmalı üstünlük yavaş yavaş kaybedilirken, aynı zamanda üstünlüğün kapsamında da bir daralma yaşanmıştır. Daha açık bir ifadeyle, ülke gıda maddelerinde karşılaştırmalı üstünlüğünü korurken, tarımsal hammaddeler bakımından kendi kendine yetersiz duruma düşmüştür.

Çalışmada ele alınan 1990-2017 döneminde, Türkiye'nin gıda maddeleri grubunda dış ticaret fazlası ve tarımsal hammadde grubunda ise dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Tarımsal hammadde grubunda toplam ithalatın ve dış ticaret açığının yaklaşık %50'sinin dokuma elyafları ve artıklarından oluştuğu görülmektedir. Bu sektörde ithalatın çok yüksek olmasının sebebi Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı ikinci sektör olan hazır giyim ve konfeksiyon sanayisine hammadde tedarik etmesinden kaynaklanmaktadır. Gıda maddeleri grubunda toplam ihracatın yarısından fazlasının ve dış ticaret fazlasının tamamının veya daha fazlasının meyve ve sebzelerden oluştuğu görülmektedir. Meyve ve sebze ihracatının toplam gıda maddeleri ihracatı içerisinde en büyük paya sahip olmasının temel nedeni yurtdışında bu ürünler için iyi bir pazarın bulunmasıdır.

Türkiye'nin ihracatını ikiye, üçe katlaması ve ithalatını da azaltması için girdi maliyetlerini düşürmesi ve verimliliği arttırması gerekmektedir. Bunun için tarım arazilerinin toplulaştırılmasının hızla tamamlanması, sulanamayan arazilerin tamamının sulanabilir hale getirilmesi, mera ve çayırılık alanların korunması ve arttırılması, yerli tohum ve yerli hammaddelerin üretiminin teşvik edilmesi, yerli hayvan ırkının ıslah edilmesi gerekmektedir. Bunlara ilave olarak, ihracatın arttırılabilmesi için üretilen tarım ürünlerinin dış pazarlara sunulmasında Gıda, Tarım ve Hayvancılık ve Ticaret Bakanlıklarının destek sağlaması ve coğrafi işaretli gıda ürünlerinin sayısının da arttırılması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- AY, A ve YAPAR, S. (2005) Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 39-56.
- AYDIN, B. (2009) *Tarımsal Dış Ticarete Değişim*, TMMOB Ziraat Mühendisler Odası Yayını, Ankara: Özdoğan Matbaa.

- AYDIN, M.M. ve AYDIN, B. (2018) Gıda Rejimi Çerçevesinde Türkiye'nin Tarımsal Dış Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme, *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 2(1), 111-130.
- EKER, B. (2005) "Tarım-Sanayi Etkileşimleri", *Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi*, 1. Cilt, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını.
- ERDOĞDU, İ. H. ve İLKDOĞAN, U. (2004) "Türkiye Karma Yem Sanayi", *Dünya Gıda Günü Tarladan Sofraya Gıda Güvenliği Sempozyumu*, TMMOB ZMO-GMO, 15-16 Ekim, Ankara.
- İTKİP. (2016) *Hazırgiyim ve Konfeksiyon Sektörü İhracat Performans Değerlendirmesi*, İTKİP Genel Sekreterliği, Hazırgiyim ve Konfeksiyon Arge Şubesi.
- ORTA ANADOLU İHRACATÇI BİRLİKLERİ (2010) *Hububat Sektörü Raporu*, Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, <http://www.hububatbirlik.org>, (Erişim Tarihi: 28/04/2019).
- PAGEV (2017) *Türkiye Kauçuk Sektörü İzleme Raporu 2017*, <https://www.pagev.org>, (Erişim Tarihi: 25/05/2019).
- TMO (2018) *2017 Yılı Hububat Sektör Raporu*, Ankara: TMO Genel Müdürlüğü Yayını.
- TMO (2019) *2018 Hububat Sektör Raporu*, Ankara: TMO Genel Müdürlüğü Yayını.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi (2016) *Tarım Raporu 2016*, İstanbul: Küçük Mucizeler Yayıncılık.
- TÜİK (2019) *Standart Uluslararası Ticaret Sınıflamasına (SITC Rev. 3) Göre İhracat ve İthalat Değerleri*, <http://www.tuik.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 29/04/2019).
- YAĞCIOĞLU, M. (2015) *Tarımsal Büyüme ve Dış Ticaret Üzerine Makro Değerlendirmeler*, İzmir Ticaret Borsası Arge Müdürlüğü.